

The image shows the interior of a stadium under construction. The structure is dominated by a complex, multi-level steel framework. The floor is a light-colored, possibly concrete or metal, surface. In the background, there are various structural elements, including beams and supports. A large, dark, rectangular structure is visible in the lower left, possibly a seating area or a service area. The overall scene is one of industrial construction.

**Cultuurhistorische Analyse
Stadion Feyenoord**

de Kuip

CRIMSON, 2012

**Cultuurhistorische Analyse
Stadion Feyenoord**

de Kuip

Inhoud

004	Inleiding
009	Geschiedenis van het Stadion Feyenoord
043	Architectonische Analyse Analyse specifieke architectonische elementen Verbouwing van 1994
099	Stedenbouwkundige analyse
119	Waardering
126	Aanbevelingen
138	Bronnen

Inleiding

Stadion Feyenoord, in de volksmond de Kuip genoemd, is het laatste werk van het beroemde architectenbureau Brinkman & Van der Vlugt en vormt een cultuurhistorische en architectonische landmark in de stad Rotterdam. Brinkman & Van der Vlugt, wereldberoemd om hun Van Nellefabriek, hebben een uniek stadion ontworpen: het eerste echte voetbalstadion en het eerste stadion met geheel rondlopende, dubbele vrijdragende tribunes volledig opgebouwd in een staalskelet met betonnen vloeren. Zoiets bestond voor Stadion Feyenoord niet in Europa en vrijwel zeker ook niet in de rest van de wereld. De uniciteit van het gebouw werd onderstreept toen het in 1991 de status van gemeentemonument kreeg.

Crimson is door de dienst Stadsontwikkeling van Rotterdam gevraagd een cultuurhistorische analyse te maken van dit monument. Dit doen wij tegen de achtergrond van grootschalige plannings- en transformatieopgaven voor het gebied rond de huidige Kuip, en tegen de achtergrond van een discussie over het behoud, dan wel sloop en nieuwbouw, dan wel gedeeltelijke sloop en nieuwbouw van Stadion Feyenoord.

Wij zullen op drie niveaus kijken naar dit monument. In de eerste plaats het monument als een cultuurhistorische 'lieu de mémoire'; één van de meest mythische plekken en objecten in de Rotterdamse verbeelding, met een niet onaanzienlijke internationale uitstraling. Dit komt aan de orde in het eerste hoofdstuk; Geschiedenis van het Stadion Feyenoord. Het tweede niveau is dat van het stadion als een onderdeel van een stadsdeel en een stedelijk landschap. Deze stedenbouwkundige analyse wordt gedaan in het derde hoofdstuk. Het derde niveau is het meest concrete: het stadion als een architectonisch object, ontworpen door Leendert van der Vlugt in 1935, meerdere malen uitgebreid en getransformeerd, in een variabele bouwtechnische en architectonische staat. Deze architectonische analyse vindt plaats in het tweede hoofdstuk waarin het oeuvre van Brinkman & Van der Vlugt, de typologie van het gebouw en de kunst in het stadion ook een plek krijgen.

Op deze drie niveau's wordt het stadion op met bijpassende mate van precisie en concreetheid beschreven. Daarnaast geven wij door middel van kaart- en beeldmateriaal aan waar de cultuurhistorisch meest bijzondere elementen liggen, en welke onderdelen van het gebouw in haar omgeving het meest kwetsbaar zijn.

Onze analyses monden uit in aanbevelingen voor de omgang met Stadion Feyenoord. Deze zijn afgezet tegen de voorliggende scenario's voor (gedeeltelijke) sloop en nieuwbouw dan wel een restauratieve benadering.

GRAPE FRUIT

HENK HENTZEN EXPEDITEUR

Geschiedenis van het Stadion Feyenoord

Voetballen

19 juli 1908 wordt door een groepje jongens uit de Rotterdamse wijk Feijenoord de voetbalclub 'Wilhelmina' opgericht. Ze speelden in de beginjaren vooral op het plein voor de protestante Wilhelminakerk, waarna de activiteiten zich naar het Afrikaanderplein verplaatsten. De club groeit snel, mede omdat er voor de jongeren op Zuid niet veel andere mogelijkheden tot ontspanning zijn. In 1912 wordt de club toegelaten tot de derde klasse van de Nederlandse voetbalbond. De club schrijft zich in onder de naam 'R.V.V. Feijenoord'. In 1917 verhuist Feyenoord naar de locatie Kromme Zandweg, waar nu de noordrand van het Zuiderpark is. Feyenoord heeft daar een clubhuis en drie velden om wedstrijden te spelen en om te trainen. De toeschouwers blijven toenemen vanwege de successen die Feyenoord in de beginjaren behaalt: tussen 1924 en 1945 wordt de club vijfmaal Nederlands kampioen, en maar liefst dertien keer kampioen 'der westelijke eerste klasse'.¹

Al in 1931 worden er serieuze plannen gemaakt om een groot stadion te bouwen voor 60 tot 75.000 toeschouwers. De drijvende kracht achter deze plannen was

¹) Moscoviter, 1984.

Leen van Zandvliet, de ambitieuze voorzitter van Feyenoord in het interbellum. Het nieuwe Rotterdamse stadion zou veruit het grootste stadion van Nederland worden; en niet onbelangrijk, met twee verdiepingen. Ter vergelijking: De Meer, het stadion dat Ajax in 1934 betrok, bood bij opening plaats aan 22.000 toeschouwers. Het Olympisch stadion uit 1928, ontworpen door Jan Wils, had oorspronkelijk slechts een capaciteit van 31.600 toeschouwers, en was voor de oplevering van de Kuip het grootste Nederlandse stadion. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist Jan Wils door het bestuur van Feyenoord in 1931 wordt gevraagd om een ontwerp te maken voor het nieuwe Rotterdamse stadion. De penningmeester van Feyenoord, C.R.J. Kieboom, werkte als procuratiehouder bij de reder-cargadoor J.J.W.M. de Poorter; deze had een stuk grond aan de Varkenoordseweg ten westen van het spoortracé dat geschikt werd geacht. Jan Wils maakt enkele ontwerpschetsen die juli 1931 besproken worden met W.G. Witteveen, de Rotterdamse gemeentearchitect. Deze vindt de locatie niet geschikt; er zou onvoldoende parkeerruimte zijn, te smalle aanvoerwegen, en een toekomstige uitbreiding van het spoorwegemplacement zou nog meer ruimte bij het stadion wegnemen. Witteveen stelt een alternatieve locatie voor: een locatie bij de Dordtsestraatweg en de Smeetslandse dijk waar later het Zuiderpark gerealiseerd zou worden. Voor deze locatie worden twee ontwerpen gemaakt: één voor een stadion voor 60 tot 75.000 toeschouwers, en een variant voor 25 tot 30.000 toeschouwers. Burgemeester Droogleever Fortuyn vindt het plan echter te duur en gelooft niet in een rendabele exploitatie. De gemeente houdt de hand op de knip; de beurskrach van 1929 had ook haar gevolgen voor het uitgaven van het Rotterdamse stadsbestuur.

Financiering en locatiekeuze

Daar houdt het verhaal echter niet op. In 1932 wordt een gemeentelijke commissie ingesteld die een definitief oordeel moet vellen over een geschikte locatie voor het nieuwe stadion. De keuze komt te liggen bij een terrein aan de Kreekweg, de plaats waar het Stadion Feyenoord ook daadwerkelijk gebouwd zal worden. Maar voor het zover is moeten er nog wel wat obstakels uit de weg worden geruimd. De gemeente realiseert zich namelijk dat er nogal wat kosten moeten worden gemaakt om de grote stroom toeschouwers in goede banen te leiden. Er zou fors geïnvesteerd moeten worden in de toevoerwegen, riolering en parkeergelegenheid. De gemeente vindt dat Feyenoord voor deze kosten moet opdraaien. De leden van Feyenoord denken hier echter anders over en spreken hun afkeuring uit over de slechte samenwerking met de gemeente. Er wordt zelfs

overwogen om het stadion dan maar in de naburige gemeente IJsselmonde te bouwen. Dit kan echter niet doorgaan omdat de gemeenteraad van IJsselmonde vindt dat voetballen op zondag tegen de Christelijke leerstellingen ingaat. Ook gemeente Barendrecht wordt genoemd maar daar mag om dezelfde redenen niet op zondag worden gevoetbald. De locatie aan de Kreekweg blijft dus de beste optie.²

Het is Cees van Hasselt, de eerste bondscoach van het Nederlands elftal, die in maart 1933 een groot aantal Rotterdamse industriëlen en notabelen bij elkaar weet te brengen, om steun te vinden voor de grootse plannen van Feyenoord. Van Hasselt, die zelf bij Sparta gevoetbald had, zag het belang in van een groot stadion voor het spelen van interlands. Naast zijn inspanningen voor de ontwikkeling van het Nederlandse voetbal beheerde hij met zijn zoon een kunsthandel en organiseerde hij tentoonstellingen met werken van Rotterdamse progressieve kunstenaarsgroep "De Branding". Van Hasselt stelt samen met Leen van Zandvliet een petitie op waarin zij het belang van het stadion nog eens uitleggen. Het stadion zou ervoor zorgen dat er veel binnen- en buitenlandse sportliefhebbers de stad bezoeken, dat zou goed zijn voor de Rotterdamse ondernemers. Ook zou een substantieel aantal werklozen te werk gesteld kunnen worden bij de bouw van het stadion. Maar het in de petitie uiteindelijk om gaat is dat het stadion gebouwd kan worden 'zonder dat haar van Gemeentewege verdere lasten of verplichtingen opgelegd worden en aanleg van straten, pleinen, riolering en alles wat verder voor de uitvoering noodig is niet ten laste van Feyenoord gebracht zullen worden.'³ De kosten die daarmee gepaard zullen gaan kan de voetbalclub namelijk niet opbrengen. Van Zandvliet en Van Hasselt weten 43 Rotterdamse notabelen zover te krijgen dat ze de petitie ondertekenen, om zo het gemeentebestuur onder druk te zetten. Onder hen zijn D.G. van Beuningen, Louis Jamin, Anton Kröller, H.G.J. de Monchy⁴, K.P. van der Mandele, T.D. Zijlker⁵, M.A.G. van der Leeuw⁶, en E. Chabot.

Met name de rol van D.G. van Beuningen is doorslaggevend geweest voor de bouw van het Stadion Feyenoord. Voor de WO II gaf hij leiding aan een groot

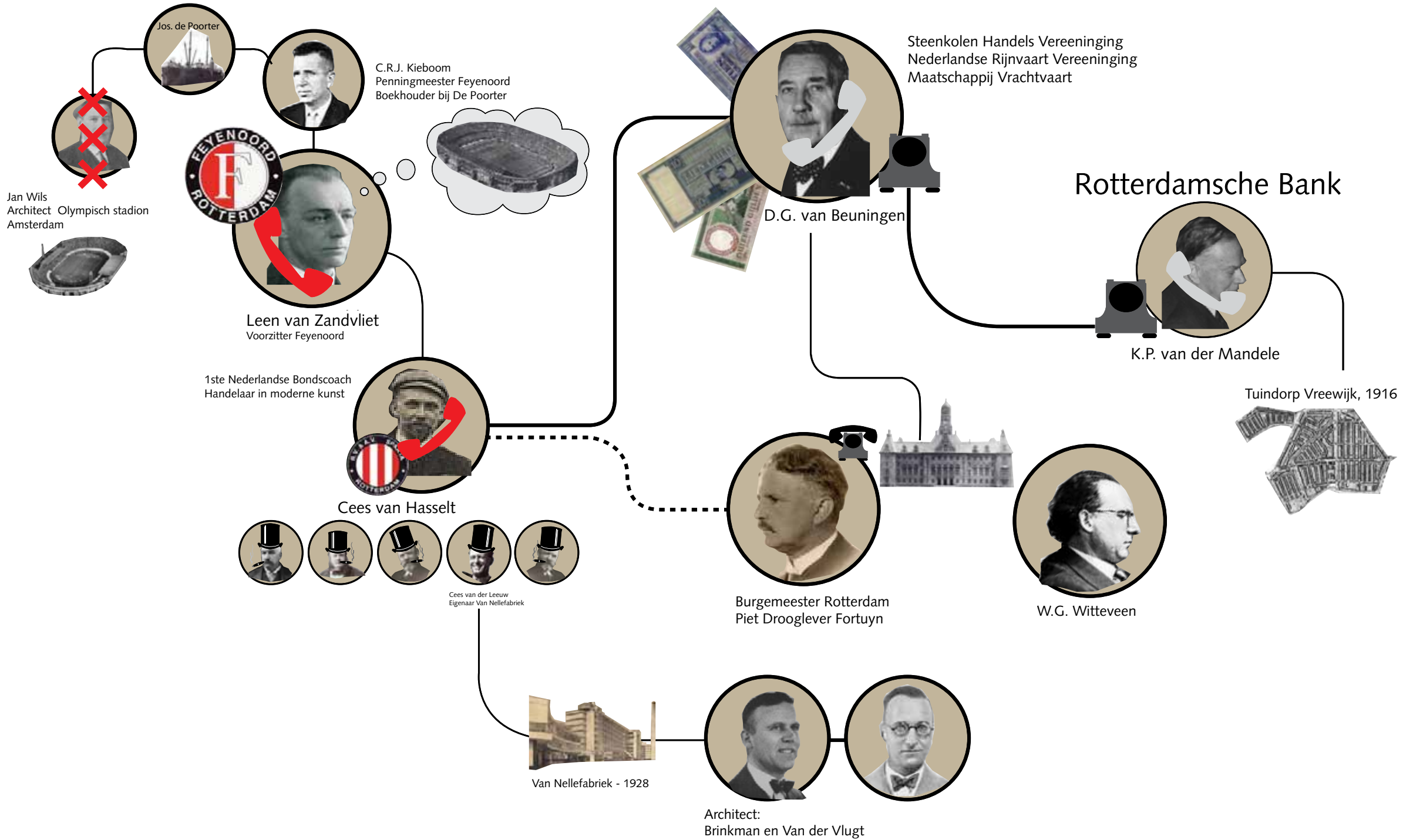
2) Luning Prak, 1970.

3) idem

4) Voorzitter van de Rotterdamse Kunststichting.

5) Zijlker was directeur van Brouwerij d'Oranjeboom.

6) Broer van Cees van der Leeuw, die nauwe contacten onderhield met L.C. van der Vlugt.

aantal Rotterdamse bedrijven waaronder de Rotterdamse tak van de Steenkolen Handels Vereniging (SHV) en de Nederlandse Rijnvaart Vereeniging. Hiermee had hij het grootste deel van de koolhandel in handen. Daarnaast was Van Beuningen president-commissaris van de Rotterdamse Bank en weet in die hoedanigheid de voorzitter van de directie, K.P. van der Mandele, zover te krijgen dat er een financieringsplan gemaakt wordt. De opportunistische ondernemer Van Beuningen ziet er wel wat in, bij bezoeken aan voetbalwedstrijden in Amsterdam en Antwerpen had hij gezien dat deze wedstrijden veel bezoekers van buiten de stad aantrokken. 'En als iemand in de stad is dan blijft hij gewoonlijk hangen', aldus Van Beuningen. Goed voor de Rotterdamse middenstand dus. De gemeente zou geld kunnen verdienen met de vermakelijkheidsbelasting die geheven werd op de toegangsbewijzen. 'Als het gemeentebestuur dit plan niet tot uitvoering brengt verzaakt het zijn taak, want bij de enorme werkloosheid, die speciaal in Rotterdam heerst, is de uitvoering van grote werken als onderhavige, buitengewoon belangrijk en buitengewoon aan te bevelen', aldus Van Beuningen.⁷

Van Beuningen was bij Van der Mandele aan het juiste adres. Len de Klerk typeert de bankdirecteur in zijn boek over de vooroorlogse Rotterdamse elite als de 'personificatie van verantwoord burgerschap'.⁸ Van der Mandele was een van de initiatiefnemers rond het Tuindorp Vreewijk en was betrokken geweest bij de oprichting van de Rotterdamse Volksuniversiteit en de Nederlandsche Economische Hogeschool. Zijn medewerking was dus cruciaal voor het tot uitvoer brengen van het plan.

Er wordt een N.V. opgericht met een aandeelkapitaal van fl. 400.000,- verdeeld over 4000 aandelen. Er zijn twee type aandelen: aandelen "A", de 2000 aandelen die in handen zijn van de voetbalclub Feyenoord, en 2000 aandelen "B" die vrij verkocht zullen worden. Daarnaast biedt de Rotterdamse bank Feyenoord een lening aan van fl. 800.000,- tegen een rente van 3% verdeeld over 8000 obligaties van fl. 100,-. Een ieder die een aandeel "B" koopt heeft 'recht op een overdekte zitplaats in het Stadion der Vennootschap'. De voorwaarde is dan wel dat er ook vier obligaties afgenomen worden. De club kan in eerste instantie maar voor fl. 100.000,- aandelen kopen, wat bij Van der Mandele twijfel oproept. D.G. van Beuningen neemt de kou uit de lucht door de club een lening aan te bieden van nog eens fl. 100.000,-. Daarnaast probeert Van Beuningen zoveel mogelijk van zijn kapitaalkrachtige vrienden te overtuigen om aandelen Feyenoord te

kopen. Het is dus uiteindelijk de welgestelde liberale Rotterdamse elite die de bouw van het stadion mogelijk maken.⁹

Ontwerpen en bouwen

Jan Wils, de architect van het Olympisch Stadion in Amsterdam, had in 1931 al een ontwerp gemaakt voor het nieuwe Feyenoord Stadion. Toch is het uiteindelijke ontwerp niet van zijn hand. Wils, een Amsterdammer die in Alkmaar geboren was, lag niet zo goed in groep in Rotterdam. Leen van Zandvliet had zijn Olympisch Stadion zelfs een 'onding' genoemd en vond de toegangkaartjes voor de gewone burger veel te duur.¹⁰ In 1934 wordt het Rotterdamse architectenduo Brinkman & Van der Vlugt uitgenodigd om het ontwerp te maken voor de locatie Kreekweg. In 1930 was de Van Nelle Fabriek naar hun ontwerp gerealiseerd, een bouwwerk dat vandaag de dag – ook internationaal – tot een van de hoogtepunten van de modernistische architectuur wordt beschouwd. Brinkman & Van der Vlugt waren nauw betrokken bij de 'de 8 en de opbouw', een groep modernistische architecten die tot de Nieuwe Zakelijkheid gerekend worden. Bij deze architectuurstroming waren de functionele aspecten van het gebouw leidend in het ontwerp. Daarnaast werden constructieve gebouwonderdelen niet weggewerkt maar zoveel mogelijk in het zicht gelaten. Door juist de nadruk te leggen op het gewapende beton of de staalconstructie wordt een soort eerlijkheid of purisme gesuggereerd. Decoratie en ornamentiek zijn om die reden vrijwel geheel afwezig in hun ontwerpen. Deze manier van ontwerpen moet Leen van Zandvliet hebben aangesproken, aangezien hij een beperkt budget tot zijn beschikking had. Voor opsmuk, marmer en decoratie was simpelweg geen geld. Toen hij in 1931 de plannen voor het nieuwe stadion openbaar maakte was hij van mening dat de Rotterdammers 'niet moeten bouwen een luxueus stadion als in de hoofdstad, doch een zeer eenvoudig stadion, in hoofdzaak van beton, dat slechts ten deele overdekt behoeft te zijn. Men moet daarbij in alle opzichten aan de praktische bruikbaarheid denken en niet aan uiterlijk schoon', aldus Van Zandvliet in het NRC van 20 april 1930.¹¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het werk gegund werd aan Brinkman & Van der Vlugt, die met hun ontwerpen hadden laten zien dat bruikbaarheid, functionalisme en esthetiek niet met elkaar in tegenspraak waren maar elkaar juist konden versterken.

9) Luning Prak, 1970.

10) Wijnen, 1989, p. 23.

11) Luning Prak, 1970, p.138.

7) Wijnen, 1989, p. 41.

8) Len de Klerk, 1998, p.154.

De uitgangspunten voor het ontwerp worden in een artikel uit 1936 door Jan Brinkman in het Bouwkundig Weekblad Architectura opgesomd:

- **A.** De gezichtslijn of het gezichtsveld
- **B.** Het vullen en ledigen van de tribunes
- **C.** Een voetbalveld van internationale afmetingen
- **D.** Een sintelbaan met vlakke bochten

Vervolgens zijn de volgende punten te overwegen:

- **a.** De toeschouwers zoo dicht mogelijk om het veld, zoodat de afstand niet te groot wordt
- **b.** Nergens een hindernis in het gezichtsveld
- **c.** Elke plaats, zonder uitzondering moet het geheele veld met uitloopen kunnen overzien¹²

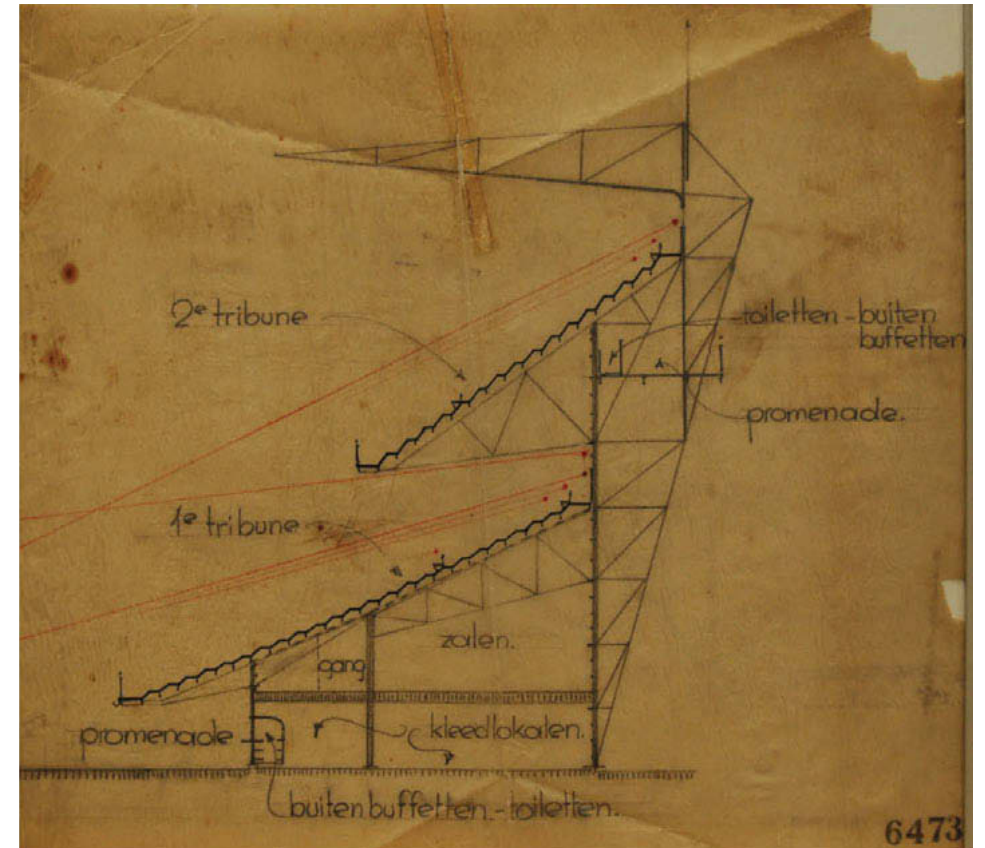
Deze summere lijst randvoorwaarden werd door het architectenduo zo consequent mogelijk uitgevoerd.

Omdat noch Leen van Zandvliet noch Brinkman & Van der Vlugt ooit een stadion van meer dan 60.000 toeschouwers had gezien, werden er excursies ondernomen. Van der Vlugt en een deel van het bestuur van Feyenoord ging in mei 1934 op studiereis naar stadions in Parijs, Genève, Milaan, Florence, Rome, Napels, Bazel, Keulen en Düsseldorf; Jan Brinkman bracht samen met twee andere bestuurleden van Feyenoord een bezoek aan de Engelse stadions van Wembley, Chelsea, Tottenham en het Arsenal Stadion Highbury.¹³ Toch is het ontwerp voor Stadion Feyenoord maar zeer beperkt beïnvloed door de bezochte stadions, daarover later meer.

Voor advies en berekening van de staalconstructie wordt de firma Braat & Zn. ingeschakeld. De heren Stekelenburg en Mooy van Braat brengen wijzingen aan om de constructie economischer te maken. Het krachtenspel in de constructie wordt berekend met behulp van zogenaamde 'cremona's', een methode waarbij de krachten als vectoren worden uitgetekend. Om de prijs zo laag mogelijk te houden

12) Brinkman, 1936.

13) Luning Prak, 1970, p.140.

Ontwerpschets doorsnede, Bron: NAI

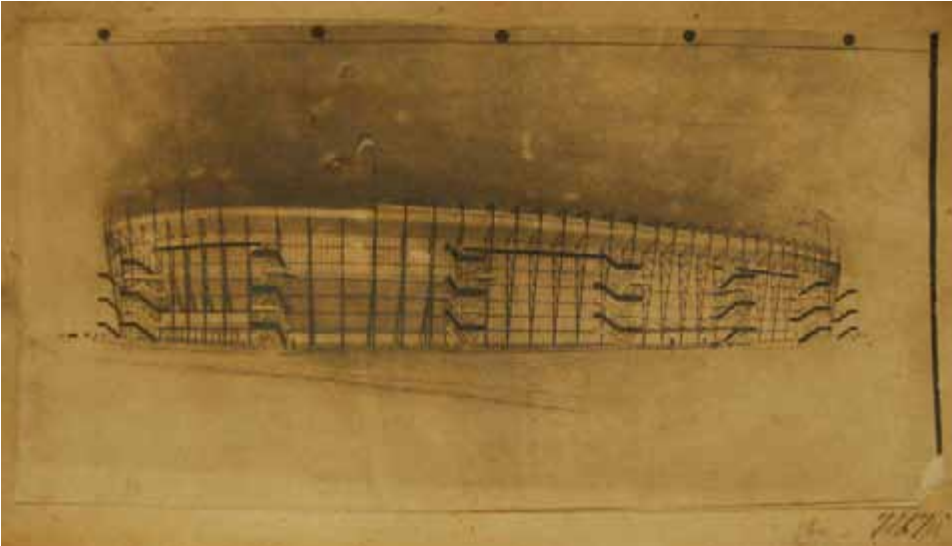

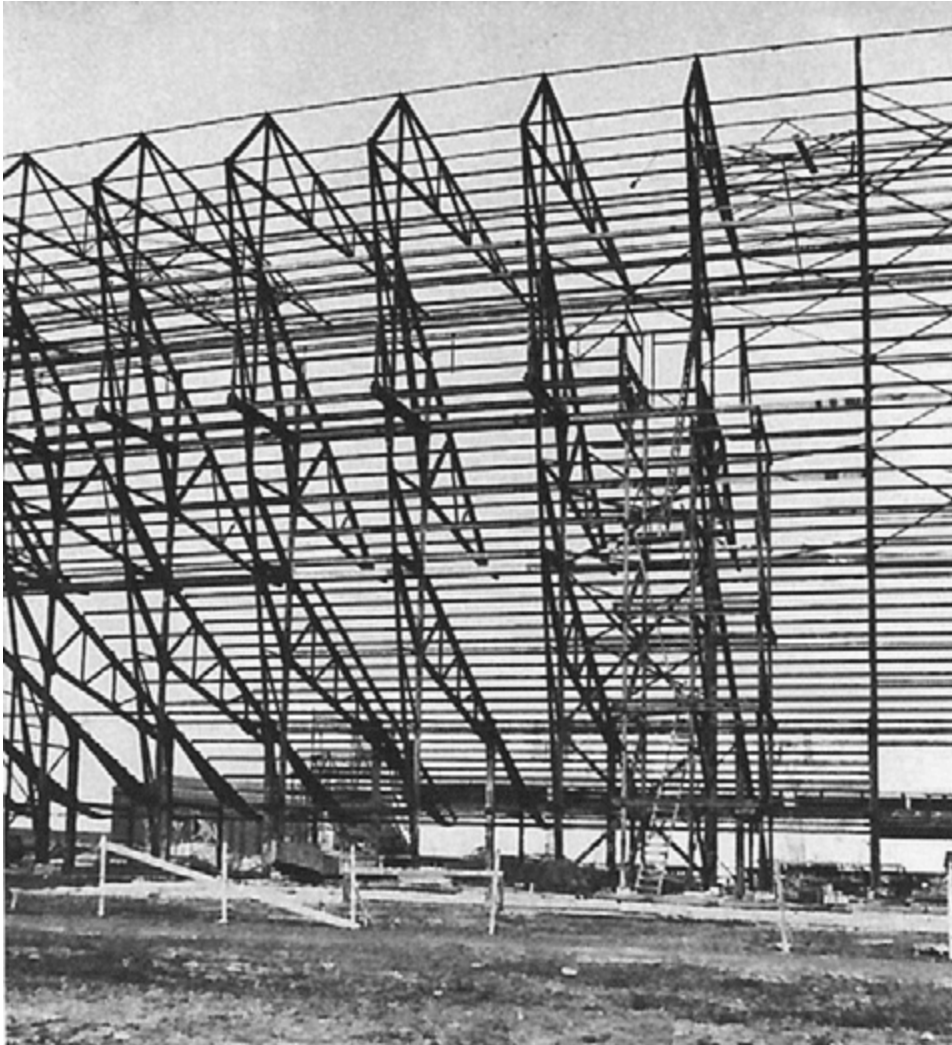
Ontwerpschets façade, Bron: NAI

Ontwerpschets interieur, Bron: NAI

Ontwerpschets exterieur, Bron: NAI

Draagconstructie tijdens de bouw van het stadion

worden er 18 verschillende spanten ontworpen, bepaald aan de hand van de verschillende belastingen.

Mei 1935 is het geheel besteksklaar; De Kondor, Boersma, De Hollandse Beton Mij. en Boele en van Eesteren worden uitgenodigd om een prijs te maken voor het nieuw te bouwen stadion. Iets later wordt ook J.P. van Eesteren gevraagd om in te schrijven. Van Beuningen had aanvankelijk getwijfeld over de uitnodiging van het aannemersbedrijf dat pas drie jaar daarvoor van start was gegaan. Bij het bestuur van Feyenoord had Van Eesteren echter indruk gemaakt door in de recordtijd van zes dagen een houten noodtribune van 10.000 plaatsen te bouwen op het terrein aan de Kromme Zandweg. De strakke planning en organisatietalent die hierbij kwamen kijken zouden ook bij de bouw van het stadion van pas komen.

J.P. van Eesteren blijkt uiteindelijk het stadion voor de laagste prijs te kunnen maken, maar voor de bouw gestart kan worden moeten er een aantal wijzingen worden doorgevoerd. Braat moet de hoeveelheid staal verder terugbrengen, en de trappenhuizen krijgen een constructieve functie. Op het terrein van Braat wordt een proefopstelling gebouwd. De tribunes zijn dan nog uitgevoerd met geprefabriceerde betontreden. Dit blijkt geen goed idee, de trilling die veroorzaakt wordt door op- en neerspringende supporters maken dat de betontreden langs elkaar schuren zodat er betongruis op de onderliggende tribunes of ruimten valt. Om deze reden wordt besloten de betonnen tribunes toch maar in het werk te storten.

De bouw van het stadion Feyenoord wordt uiteindelijk gegund aan J.P. van Eesteren. De jonge aannemer moet het stadion bouwen voor fl. 850.000,- waarvan hij echter fl. 250.000,- uitgekeerd krijgt in aandelen B en obligaties. Van Eesteren weet op zijn beurt zijn onderaannemers zo ver te krijgen dat ook zij genoeg nemen met een gedeeltelijke uitbetaling in aandelen. Het slechte economische klimaat zal ertoe bijgedragen hebben dat ook de onderaannemers hiermee akkoord gegaan zijn.¹⁴ Voor aannemer van Eesteren is Stadion Feyenoord het eerste grote bouwproject. Na de Tweede Wereldoorlog zullen zij als aannemer verantwoordelijk zijn voor de bouw van belangrijke Rotterdamse projecten zoals het Groothandsgebouw en de Euromast.

Op 16 september wordt door aanvoerder en speler van het eerste uur Puck van Heel de eerste paal geslagen. Daarna wordt er elke dag tenminste één spant

¹⁴) Luning Prak, 1970, p. 142, 143.

geplaatst, gemonteerd op de fundering en gekoppeld aan het voorgaande spant. Daarna wordt er bekisting aangebracht voor het storten van de tribunedekken. Na een bouwtijd van amper tien maanden wordt het stadion opgeleverd. Dat betekende echter niet dat het stadion direct in gebruik kon worden genomen. De gemeente, die twee jaar daarvoor – op voorspraak van de Rotterdamse notabelen – had beloofd de kosten van de terreininrichting op zich te zullen nemen, ziet zich door de crisis genoodzaakt dit aanbod in te trekken. De minster van financiën had bericht dat 'de regering niet voornemens is door het vertrekken van kasgeld aan de financiering van het Stadionplan mede te werken'.¹⁵ In deze tijden van crisis was de gemeente financieel niet in staat zelf het benodigde bedrag op te hoesten.

Van Beuningen is woedend omdat Witteveen 'in flagrante strijd met de ons destijds gedane toezeggingen' niet aan haar verplichtingen heeft voldaan. In zijn Levensaantekeningen schrijft hij: 'Ik heb de bespreking derhalve afgebroken na de heer Witteveen toegevoegd te hebben dat als de gemeente niet terugkwam op hetgeen hij ons medegedeeld had, het stadion ongebruikt zou blijven staan totdat het verroest ineens zou vallen, tot schande van Rotterdam'. Van Beuningen vraagt direct een gesprek aan met de minster van Financiën, P.J. Oud. Die stelt voor dat de Rotterdamse notabelen het geld dan maar zouden lenen aan de gemeente. Van Beuningen, moe van het 'incompetente gedoe' ziet zich genoodzaakt de resterende fl. 400.000,- ter aanleg van de toegangswegen en riolering ter beschikking te stellen.¹⁶

Het laatste opstakel dat de opening van het stadion in de weg staat is de parkeergelegenheid. Feyenoord en de gemeente konden het er niet over eens worden wie verantwoordelijk was voor de aanleg. Het compromis is dat de gemeente de parkeerterreinen zal aanleggen en dat Feyenoord er aan mee betaalt. Ondertussen is er voldoende tijd om de sterkte van het stadion te testen. In oktober 1936 worden 1500 werklozen en mariniers naar het stadion gebracht. Hun taak is om op commando vreugdesprongen te maken. De constructie doorstaat deze proef zonder problemen en de mariniers en werklozen krijgen voor de moeite een borrel en een sigaar aangeboden.

Opening van de Kuip

Op 27 maart 1937 kan dan uiteindelijk het stadion worden geopend. Op de oude locatie wordt de roodwitte clubvlag gestreken en met een estafetteloop door de stad naar het nieuwe stadion gebracht. De lopers worden vergezeld door een politieman te fiets die moet toezien dat dit alles ordelijk verloopt. Burgemeester Droogleever Fortuyn houdt een toespraak en eindigt met de wens dat 'in dit stadion vele van eerlijke kracht meting en goede kameraadschap moge genieten.' De Commissaris van de Koningin voltrekt de officiële opening door een lint door te knippen. Daarna marcheren de leden Feyenoord met vaandels strak in het gelid over het speelveld. Vervolgens wordt er een vriendschappelijke wedstrijd tegen het Antwerpse Beerschot gespeeld. De Burgemeester, zelf een oud-voetballer en een van de oprichters van wat later de KNVB zou worden, doet in de stromende regen de aftrap. De 40.000 bezoekers zien Feyenoord deze eerste wedstrijd in de Kuip met 5-2 winnen. Leendert van der Vlugt zal het allemaal niet meer meemaken. Hij overlijdt op 26 april 1936 op 42 jarige leeftijd.

De eerste grote interland wordt op 2 mei 1937 gespeeld. Nederland speelt in de Kuip tegen België in een uitverkocht stadion. Meer dan 60.000 toeschouwers zien het Nederlandse team met 1-0 van de Belgen winnen.

Het stadion tijdens de Tweede Wereldoorlog

Tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog blijft Feyenoord het ene sportieve succes na het andere behalen. Op 8 mei 1938 weet Feyenoord zelfs in eigen huis de profs van Arsenal te verslaan. Datzelfde jaar worden ze voor de vierde keer landskampioen. Enkele dagen voor de Duitse inval in Nederland weet Feyenoord nog afdelingskampioen te worden. Het stadion komt het bombardement van 14 mei 1940 ongeschonden door en op 18 augustus weet Feyenoord zelfs nog voor de vijfde keer de landstitel te behalen. De toekomst zag er aan het begin van de bezetting echter niet rooskleurig uit. Bezoekersaantallen liepen terug met als gevolg dat Feyenoord niet langer aan zijn verplichtingen kon voldoen. In het geheim werd zelfs opgevraagd hoeveel de sloop van het stadion zou opleveren: fl. 250.000,- voor het materiaal. En dat terwijl het stadion amper vier jaar daarvoor voor 1,2 miljoen gulden uit de grond was gestapt. Dankzij de coulante opstelling van de gemeente kon dit drama voorkomen worden.

Vanaf 21 april 1943 mocht er op last van de Duitsers helemaal niet meer worden gevoetbald. Het risico was namelijk dat er tijdens een drukbezochte wedstrijd een luchtaanval zou plaatsvinden. Het spreekt voor zich dat het Feyenoordbestuur hier

15) Luning Prak, 1970, p. 143.

16) Klerk, 1998, p. 206.

heel anders over dacht, toch hadden zij geen andere keus dan voorlopig terug te gaan naar de accommodatie aan de Kromme Zandweg.

Een donkere bladzijde in de geschiedenis van het Stadion Feyenoord is de grote razzia die plaatsvond op 10 en 11 november 1944. Bij deze razzia werden 50.000 mannen opgepakt om te werk te worden gesteld in Duitsland. In Rotterdam-Zuid werden de Kuip en het oude terrein aan de Kromme Zandweg gebruikt als verzamelpunten. In het stadion werden de mannen op het speelveld bijeengedreven, en met mitrailleurs vanaf de eerste ring onder schot gehouden. Na uren wachten werden de mannen afgevoerd naar Duitsland.

Na de bevrijding werden er in de Kuip al snel een heel scala aan activiteiten georganiseerd. Op 27 mei speelde Feyenoord tegen Sparta voor de zogenaamde 'Bevrijdingsbeker', een geheel nieuwe derby die twee weken daarvoor door voorzitter Kieboom was bedacht.

Gloriejaren

Na de Tweede Wereldoorlog werd in hoog tempo de verwoeste stad weer opgebouwd. Het typische Rotterdamse optimisme ontbrak echter bij spelers van Feyenoord; althans, het vertaalde zich in ieder geval niet op sportief vlak. Daar zou pas halverwege de jaren '50 verandering in komen met de introductie van het betaald voetbal.

Een belangrijk gevolg hiervan was dat er een transfermarkt ontstond waardoor clubs talentvolle spelers van andere clubs konden aantrekken. Zo werd in de zomer van 1955 de legendarische Coen Moulijn deel van het eerste elftal van Feyenoord. De introductie van het betaald voetbal zorgde in de tweede helft van de jaren '50 ook voor een forse stijging van het aantal bezoekers. In mei 1961 weet Feyenoord na 21 jaar weer landskampioen te worden, wat toegang biedt tot Europees voetbal. In 1970 weet Feyenoord zelfs de Europacup en de wereldbeker te veroveren. Ook in 1974 is er succes, Feyenoord wint in de Kuip de UEFA-cup, ten koste van Tottenham Hotspurs. De overwinning wordt overschaduwed door de rellen die na de wedstrijd uitbreken, waarbij vele gewonden vallen.

Olympische Dromen

In 1984 werd er in Nederland besloten om zich kandidaat te stellen voor de Olympische Spelen van 1992. In zowel Amsterdam als Rotterdam zou daarvoor een nieuw stadion gebouwd moeten worden. Vol enthousiasme werden verschillende ontwerpen gemaakt. In Amsterdam ontwierp M.J. Ponsen een

groot stadion op de plaats van het bestaande Olympisch Stadion, dat voor deze gelegenheid wel gesloopt zou moeten worden. De invloedrijke socioloog Abram de Swaan moest een onafhankelijk onderzoek doen naar de sociale en culturele gevolgen van de eventuele komst van de Olympische Spelen voor Nederland. De Swaan was zeer positief, over het nieuw te bouwen Olympisch Stadion in Amsterdam schreef hij: 'Amsterdam kan dan niet met een bouwdoos genoegen nemen. Het stadion moet prachtig worden. (...) Het moet een vernieuwend en gedurfd ontwerp zijn. Iets dat mensen raar zullen vinden in 1992 en in 2000 al klassiek'.¹⁷ Niet alleen het Olympisch Stadion van Jan Wils had gesloopt moeten worden, ook de Kuip zou plaats hebben moeten maken voor een gloednieuw stadion. Kosten: fl. 130 miljoen.

Ook Rotterdam probeerde dus mee te dingen naar een rol in de Olympische Spelen van 1992, en daarbij kon een nieuw stadion niet ontbreken. Gemeentearchitect Harry Völker maakte zelf een ontwerp voor een nieuw stadion op de plaats van het huidige Feyenoord Stadion. Maar tot serieuze plannen voor het slopen van de Kuip zal het in de jaren '80 niet komen.

Amsterdamse concurrentie

Op 17 oktober 1987 wordt bekend dat niet Amsterdam maar Barcelona de Olympische Spelen van 1992 mag organiseren. De plannen voor het nieuwe stadion op de plaats van de Kuip verdwijnen hiermee in een la. In Amsterdam worden de ontwikkelingen voor het nieuwe Olympische stadion echter voortgezet; al in december 1987 wordt de Stichting Amsterdam Sportstad opgericht. Deze stichting spande zich in voor de ontwikkeling van een modern stadion in Amsterdam. Het eerste ontwerp wordt gepresenteerd in 1988: een multifunctioneel stadion met een capaciteit van 55.000 toeschouwers, 7000 parkeerplaatsen, en een metrohalte onder het stadion. Naast voetbalwedstrijden moesten er popconcerten, grote evenementen en atletiekwedstrijden kunnen worden georganiseerd. Aan dit multifunctionele stadion hing een prijskaartje van 750 miljoen gulden.

De plannen worden pas echt serieus wanneer Ajax in 1989 interesse toont in de ontwikkeling van het nieuwe stadion. Tot dan toe had de Amsterdamse club de boot afgehouden. Vanaf 1990 worden er verschillende varianten ontwikkeld waarbij het meeste werk op het conto van relatief onbekende architect R.H.M.

¹⁷) Tummers, 1993, p. 117.

Schuurman geschreven moet worden. Pas in de zomer van 1993 wordt op aandringen van de Welstandscommissie architect Sjoerd Soeters bij het ontwerp betrokken om het ontwerp definitief te maken. Drie jaar later, op 14 augustus 1996 opent koningin Beatrix de ArenA, het nieuwe Amsterdamse stadion. 53.000 bezoekers kunnen er tegelijk een wedstrijd bijwonen, ongeveer 1800 toeschouwers meer dan de Kuip kan huisvesten.

Verbouwing 1994

Eind 1991 vragen Stadion Feijenoord N.V. en gemeente Rotterdam aan architectenbureau Van den Broek en Bakema te inventariseren hoe het stadion er bij staat. De uitkomst: veel achterstallig onderhoud, betonrot, roest; het stadion staat er niet goed bij. Daarnaast waren in de loop der jaren de veiligheidseisen aanzienlijk strenger geworden als gevolg van toenemend voetbalvandalisme. Om aan de richtlijnen van nationale en internationale voetbalorganisaties te kunnen voldoen moesten er behoorlijke aanpassingen gemaakt worden. Daar komt nog bij dat de invloed van sponsors sinds de jaren '80 aanzienlijk was toegenomen. Deze stelden ook eisen aan de behuizing; volgens hen ontbrak het Feyenoord aan skyboxen, goede horeca en comfort. Daar moest dringend wat aan gebeuren, iedereen verdiende tenslotte een droge zitplek.

Met name voor de grote popconcerten werd de overkapping van het stadion van belang geacht. Juist het organiseren van deze evenementen werd in de jaren '90, ook in de Kuip, een belangrijke bron van inkomsten. Doordat in Amsterdam een stadion gebouwd werd met een sluitbaar dak dreigde de Kuip deze inkomsten mis te lopen. De verbouwing van '94 was dus bittere noodzaak; voor Rotterdam was het een poging om het dreigende Amsterdamse voordeel te neutraliseren. De gemeente Rotterdam had in 1991 de plannen voor de ontwikkeling van de Kop van Zuid uit de doeken gedaan, waarbij de stadiondriehoek als eindpunt werd gezien. De Kuip zou met een tramverbinding over het vernieuwde Varkennoordseviaduct met het stadscentrum worden verbonden. Het idee was dat 'Blijdorp, het Kralingse Bos, het Zuidplein en de Stadion-driehoek de speerpunten vormen die zowel Rotterdammers als toeristen iets bijzonders moeten bieden', aldus de krantenberichten uit die periode.¹⁸ Feyenoord, de gemeente en projectontwikkelaar Mabon maakten vervolgens plannen voor een breder gebruik van het stadion. Ook de kersverse directeur van de Kuip is het daar mee eens: 'Uit

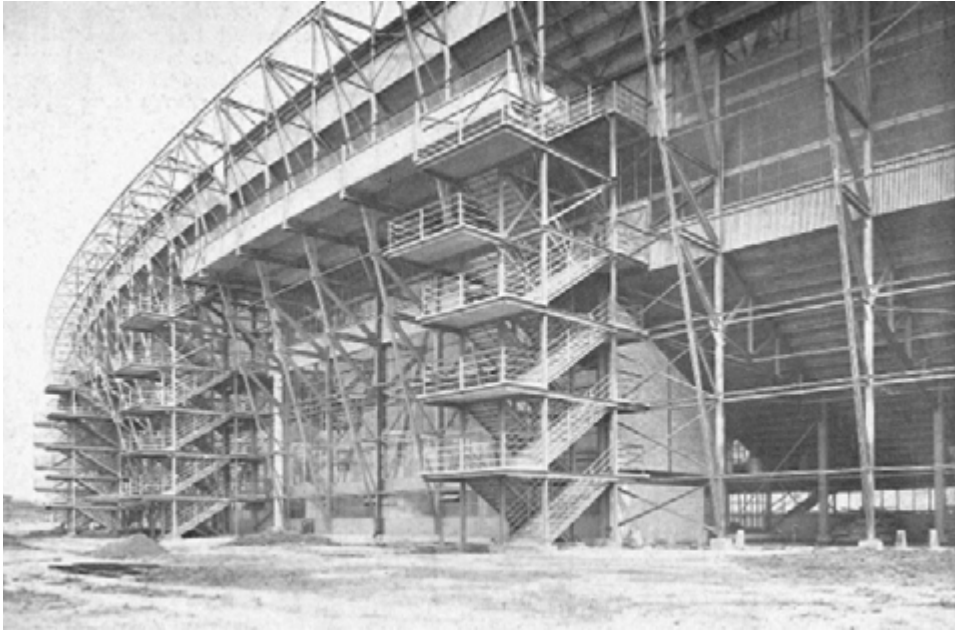
Verbindende luchtbruggen tussen Maasgebouw en stadion

de Kuip kan en moet veel meer rendement worden behaald dan nu het geval is.¹⁹ Voor het ontwerpen van de nieuwe plannen wordt er samengewerkt door twee architectenbureaus: Van den Broek en Bakema – van oudsher betrokken bij het onderhoud van het stadion, en Swarts en Jansma. Ook de constructeur prof. A. Krijgsman van ingenieursbureau ABT vervulde een belangrijke rol in het ontwerpproces. Projectontwikkelaar Mabon en bouwer HBM moeten de klus in recordtempo klaren.

18) Vermaat, 1992.

19) Vermaat, 1992.

Rotterdam Feijenoord Stadion

NN

NÖPZ

Zukunftsmuseum
Erfahrungen

WELTSPHÄRE
Kommunikation

Architectonische Analyse

Het oeuvre van bureau Brinkman & Van der Vlugt

Het bureau van Brinkman & Van der Vlugt, de architecten van het stadion Feijenoord, had zijn bestaan te danken aan een combinatie van tragedie, toeval en intuïtie. In 1916 kreeg de Rotterdamse architect Michiel Brinkman, later bekend van het Justus van Effenblok in Spangen, van Charles van der Leeuw, de directeur van de Van Nelle fabriek, de opdracht een nieuw fabrieksgebouw te ontwerpen. Samen met Brinkman besloot Van der Leeuw een stuk grond bij Spangen te kopen en hierop de nieuwe fabriek op te richten (de oude was toen nog in de binnenstad van Rotterdam gelegen). Brinkman kon zijn grootschalige en in etappes uit te voeren plan echter niet uitwerken, laat staan uitvoeren door zijn dood begin 1925. Het bureau werd overgenomen door zijn zoon Jan, een ingenieur zonder ontwerpvaardigheden. Van der Leeuw besloot daarop de jonge architect Leendert van der Vlugt in te schakelen. Deze had enkele grote woonblokken aan de Beukelsdijk op zijn naam staan, maar vooral in 1922 een samen met ingenieur Jan Wiebenga ontworpen Ambachtsschool in Groningen, die door zijn functionele esthetiek en vooruitstrevend gebruik van beton, bij Van der Leeuw zeer in de smaak viel.

Van der Vlugt werd door de opdrachtgever dus gekoppeld aan de erfgenaam van zijn architect, waardoor het bureau Brinkman & Van der Vlugt werd geboren, speciaal voor het kunnen ontwerpen van de Van Nelle fabriek. De sporen in het ontwerp van de Berlagiaans ontwerpende Michiel Brinkman verdwenen al gauw uit het gebouw door een combinatie van de steeds sterker wordende fascinatie van Van der Leeuw met het modernisme en door Van der Vlugts principiële keuze voor deze bouwstijl. Een andere factor was het aantrekken van de strenge jonge architect Mart Stam, die onder leiding van Van der Vlugt aan de fabriek werkte. De Van Nelle fabriek was niet het enige project waar het jonge bureau aan werkte. De bouw en het ontwerp was een jaren durend proces, waardoor zij tegelijkertijd

aan meerdere andere projecten werkten. Een belangrijke reeks projecten werd gevormd door woonhuizen voor Van der Leeuw zelf, en voor zijn familieleden en medebestuurders van het bedrijf. Het bekendste is uiteraard de Villa van der Leeuw aan de Kralingse Plaslaan (1927-1929). Maar ook andere Rotterdamse industriëlen en ondernemers volgden het voorbeeld van Van der Leeuw na en huurden het jonge bureau met zijn toen nog unieke modernistische bouwstijl in. Zo ontwierpen ze de enorme Maassilo aan de Maashaven in Rotterdam zuid, voor de Rotterdamse Graansilo Maatschappij, en voor de zakenbank Heldring en Pierson ontwierpen zij een uiterst compact kantoorgebouw op de hoek van de Mathenesserlaan en de Claes de Vrieselaan. Een van de meest bekende ontwerpen van Van der Vlugt zou de grijze aluminium en glazen telefooncel worden, die tot in de jaren zeventig het Nederlandse straatbeeld bepaalde. Het functionalisme was niet de enige stroming die de belangstelling van Van der Leeuw genoot, en daarmee de portefeuille van Brinkman & Van der Vlugt bepaalde. De directeur-eigenaar van Van Nelle had ook grote belangstelling voor de theosofie, de spiritueel-filosofische beweging rond de Indiase guru Krishnamurti. Voor Deze beweging ontwierpen Brinkman & Van der Vlugt in Amsterdam de tempel voor de theosofische vereniging, en in Ommen de gebouwtjes voor het Theosofische vakantiecamp de Sterkamp. Dit leidde tot een enigszins incongruente combinatie van een architectuuropvatting die uiterst zakelijk, functioneel en op een materiele analyse van de wereld was gebaseerd, met programma's en gebruikers die veel meer gebruik maakten van een cerebrale, vergeestelijkte attitude en voor wie symbolen, atmosferen en rituele ruimtes en praktijken belangrijk waren. Maar ook in de architectuur van Brinkman & Van der Vlugt, en ook reeds in de Van Nelle fabriek, zien we hoe het organische, het esthetische, het symbolische af en toe interfereren in een door functie, constructie en transparantie overheerst oeuvre. Dit leidde zelfs tot een in de architectuurgeschiedenis enigszins uitvergrootte controverse over de ronde vergaderzaal die als een los paviljoen bovenop de strenge schijven van de Van Nelle fabriek is geplaatst, en de eveneens afgeronde vorm van de grote kantineruimte. Medewerkend architect Mart Stam tekende met grote en later luidkeels beleden tegenzin deze zijns inziens onnodig barokke onderdelen. De vergaderruimte werd door hem zelfs als 'Bonbonnière' aangeduid, in de ideologisch geladen stijldiscussies van de jaren twintig een dodelijke aanduiding.

Het oeuvre van Brinkman & Van der Vlugt is echter niet simpelweg te beschouwen als steil functionalisme, onderbroken door enkele decoratieve uitpattingen. Ook de meest principiële onderdelen van het oeuvre, zoals de enorme nadruk op

flinterdunne constructie en maximale glazen transparantie, komen niet louter, of zelfs niet voornamelijk voort uit functionele overwegingen, maar uit een principiële houding van de architecten ten opzichte van transparantie en helderheid als de expressie van een nieuwe wereld, en een geloof in de toekomst als een vooruitstrevende combinatie van het geestelijke en het materiële. Juist door het toelaten van meer complexiteit, meer kleur, meer vorm en meer atmosfeer in hun gebouwen dan bijvoorbeeld hun dikwijls principiëlere of rauwere evenknieën in het Nederlands functionalisme zoals Duiker, Oud, Rietveld of Stam, hebben zij bijgedragen aan een snelle verspreiding van deze stijl onder de eerder heel conventioneel bouwende Rotterdamse ondernemers.

Een andere belangrijk aspect van hun werk is dat zij vanaf het prilste begin hun uiterst moderne opvattingen over architectuur hebben moeten koppelen aan opgaven waarin gewone mensen in grote aantallen hun dagelijkse omgeving vonden. Zij konden niet eerst experimenteren met woonhuizen voor een intellectuele elite in een avant-garde stijl. Zij moesten het modernisme direct waarmaken als een bouwstijl voor de grote en dikwijls grove mensenmassa's van fabrieks- en havenarbeiders. De enkele woning voor een vooruitstrevend intellectueel kwam voor hen pas later.

Het oeuvre van Brinkman & Van der Vlugt begon met het te vroeg en in mid-oeuvre stervende architect, en eindigde ook zo met de dood op slechts 42 jarige leeftijd van Leendert van der Vlugt in 1936. Maar dat is niet de enige symmetrie tussen het begin en het einde van het bureau. Waar het bureau begon met een megaopgave voor een fabriek waarin de architectonische beloften van transparantie, lichtheid, industriële materialen en moderniteit, werden ingezet voor de grote massa van de arbeiders van Rotterdam, eindigde het ook met een megaopgave voor de grote massa van Rotterdamse arbeiders: de Kuip. In de Kuip zien we alleen het uiterst principiële en sobere van de architectuur van Van der Vlugt tot in het extreme doorgevoerd; maar we zien ook de complexere kanten terug, in de sculpturale behandeling van de vorm als geheel, maar ook in kleine onderdelen als het halve cirkelvormige balkon bij de koninklijke loge, in de subtiele wijze waarop de ruimtes onder het gebouw zijn vormgegeven en in de subtiele monumentaliteit en hiërarchie van een op het eerste gezicht puur utilitaire staalconstructie.

Het is fascinerend hoe het oeuvre van Van der Vlugt, mede door zijn vroege dood, is gereduceerd geraakt tot de Van Nelle fabriek, en hoe het Stadion een relatief

Vooroorlogse projecten in Rotterdam 1919 - 1937

1919

Vreewijk
architect: Granpré Molière

1920

Vliegveld Waalhaven

Opbouw opgericht door
W. Kromhout

1921

Uitbreidingsplan Linker-
Maasover
ontwerp: Granpré Molière

1922

Justus van Effenblok
architect: M. Brinkman

1923

1924

Ontwerp Hoboken
ontwerp: W.G. Witteveen

1925

Café de Unie
architect: J.J.P. Oud

1926

De Hef (Koningshavenbrug)
ontwerp: P. Joosting

1927

Van Nelle fabriek
architect:
Brinkman en Van der Vlugt

1928

Uitbreidingsplan
ontwerp: W.G. Witteveen

Vooroorlogse projecten in Rotterdam 1919 - 1937

1929

1930

1931

1932

1933

1934

1935

1936

1937

Bijenkorf
architect: W. M. Dudok

Kantoor Unilever
architect: H.F. Mertens

Laatste grote uitbreiding
Waalhaven

Woonhuis Van der Leeuw
architect: Van der Vlugt

GEB-toren
architect: A. van der Steur
W.G. Witteveen, A. Poot

Diaconessen inrichting
architect:
Brinkman en Van der Vlugt

Ha-Ka gebouw
architect: H.F. Mertens

Parklaanflat
architect: W. van Tijen

Bergpolderflat
architect: W. van Tijen

Bankgebouw HAV
architect: W. M. Dudok

Museum Boijmans
architect: A van der Steur

Start bouw Beursgebouw
architect: J.F. Staal

Stadion Feijenoord
architect: Brinkman en Van der Vlugt

Start bouw Maastunnel

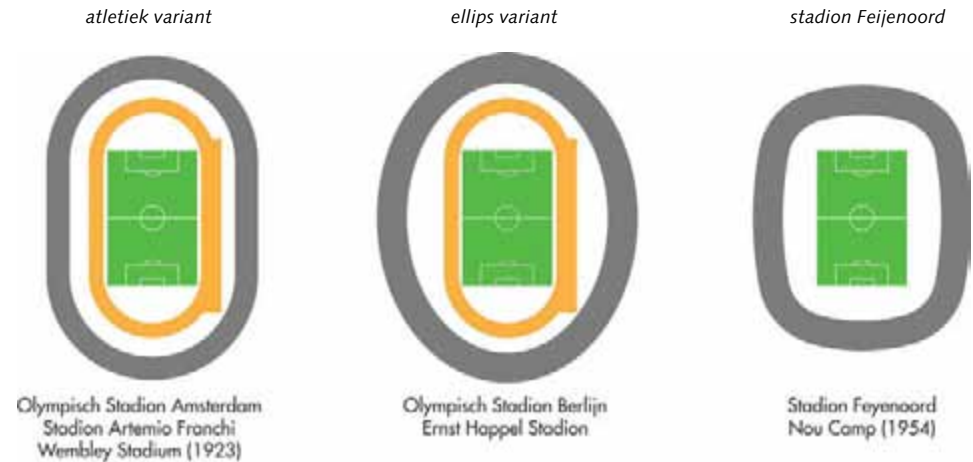
kleine rol toebedeeld heeft gekregen. Hieraan heeft bijgedragen de wereldroem van de fabriek, onder andere dankzij het in memoriam door Le Corbusier, waarin deze bijna exclusief ingaat op de Van Nelle fabriek. Wat ook meespeelt is dat er tot op heden geen uitgebreide monografie van het werk van Brinkman & Van der Vlugt is verschenen, die het werk in een breder verband en met meer compleetheit had kunnen presenteren. Ook het progressieve architectuurtijdschrift 'De 8 en de Opbouw' – dat zich ten doel stelde publiciteit te geven aan het Nieuwe Bouwen – publiceerde niets over het Rotterdamse stadion. In mei 1936, enkele weken na de dood van Leendert van der Vlugt publiceerden zij weliswaar een uitgebreid artikel over Van der Vlugt's oeuvre, maar ook hier ontbreekt het Stadion Feyenoord. De reden die de redactie hier voor opgeeft luidt: 'Het was de wensch van de overledene om niets te publiceren van het Feijenoord-stadion voor dat dit geheel klaar is.' Ze beloven dan ook om 'later uitvoerig op dit belangrijke werk terug te komen'. Ondanks deze belofte blijft een verder publicatie in De 8 en de Opbouw uit. Maar het komt ook door de publicaties lang na de dood van Van der Vlugt, onder andere door een van zijn 'erfgenamen' Jaap Bakema die in zijn monografische 'brochure' uit 1968 de Kuip maar zeer beperkt voor het voetlicht brengt. Samenvattend: De reden voor de relatieve onbekendheid met De Kuip als een hoogtepunt in de modernistische architectuur van het interbellum heeft hoegenaamd niets te maken met de kwaliteiten van of het belang van het gebouw zelf; deze zijn –zoals elders in dit rapport aangetoond – onweerspreekbaar. Eerder komt het voort uit een samenloop van omstandigheden: de legendarische status van de Van Nelle fabriek, het publicatieverbod van het stadion voor de oplevering, de vroege dood van Van der Vlugt en het tot op heden ontbreken van een fatsoenlijke monografie over Brinkman & Van der Vlugt.

Stadion Feyenoord: een vernieuwde typologie

Sinds 1896 worden in Europese en Noord-Amerikaanse steden om de vier jaar Zomerspelen georganiseerd.²⁰ Ook voor de Tweede Wereldoorlog vormde het organiseren van de Olympische Zomerspelen voor veel steden de aanleiding voor de bouw van sportstadions. Sporten is echter aan het begin van de twintigste eeuw vooral een activiteit voor de elite, met als gevolg dat de oudste stadions relatief lage aantallen bezoekers huisvesten.

Eind negentiende eeuw worden ook de eerste voetbalclubs opricht, voornamelijk

20) De Olympische Spelen 1916 die in Berlijn georganiseerd zouden worden gingen niet door vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

Typologie van de plattegrond

in het Verenigd Koninkrijk. Al vrij snel verandert het voetbal – dat in de beginjaren vooral beoefend wordt door de elite – in een volkssport die grote aantallen bezoekers trekt. Ook in Nederland groeit het voetbal al vrij snel uit tot volkssport nummer één. In de beginjaren worden bij veel clubs geïmproviseerde houten tribunes neergezet om de bezoekers van een goede plaats te voorzien, zo ook bij Feijenoord. Deze tribunes kregen vaak in de loop der jaren een meer permanent karakter en werden uitgebreid of vervangen door stalen of gemetselde constructies. Stukje bij beetje ontstonden zo in Europa de eerste voetbalstadions. In Nederland trokken met name de voetbalinterlands veel bezoekers, vooral de jaarlijkse thuiswedstrijd tegen de Belgen was populair. De initiatiefnemers van de bouw van het stadion Feyenoord hadden om die reden hun zinnen gezet op het naar Rotterdam halen van de belangrijke voetbalwedstrijden, tot dan toe werden deze vaak in het Olympisch stadion van Amsterdam gespeeld, een stadion waar Rotterdam niet mee kon concurreren.

Het stadion Feyenoord is dus een stadion dat primair voor het voetballen ontworpen en gebouwd is. In het Verenigd Koninkrijk waren er al eerder clubs geweest die louter voor voetbalwedstrijden stadions bouwden, maar in vrijwel alle gevallen waren dat losse tribunes die aan de vier zijden van het speelveld werden geplaatst. Het nadeel hiervan is dat vanaf deze orthogonale tribunes het zicht op het veld niet optimaal is. Daarnaast hadden deze vroege stadions open hoeken waardoor ze ruimtelijk als minder succesvol moet worden beschouwd. Grote, ellipsvormige stadions, met geheel rondlopende tribunes, zoals bij het Stadion Feyenoord, waren veel kostbaarder en niet gangbaar om alleen voor het voetballen te bouwen. Deze typologie van ellipsvormige stadions werd in feite gedictieerd door de vorm van de atletiekbaan – twee bochten van 180 graden met rechte middenstukken – waaromheen de tribunes waren geplaatst. Deze ‘atletiekvariant’, waarbij het voetbalveld in het midden van de atletiekbaan was gepositioneerd, was echter niet optimaal voor het bekijken van voetbalwedstrijden; met name de plaatsen op de kopse kanten van het stadion boden door de grote afstand van het speelveld slecht zicht. Hetzelfde gold voor de stadions waarbij de tribunes ellipsvormig waren, zoals het Ernst Happel stadion in Wenen en het Olympisch Stadion in Berlijn; ook hier was de afstand tot het speelveld groot. Dit omdat de tribunes in een ellipsvorm om de atletiekbaan waren getrokken. Brinkman & Van der Vlugt hadden echter meer vrijheid, zij ontwierpen immers een stadion dat primair bedoeld was voor voetbalwedstrijden, zonder atletiekbaan die aan Olympische afmetingen moest voldoen. Hierdoor konden zij een plattegrond ontwikkelen die veel optimaler om het voetbalveld heen was gebogen dan bij de ‘atletiekvariant’ en de ‘ellipsvariant’ mogelijk was. De typische vorm van de plattegrond – die het midden houdt tussen een ellips en een rechthoek met afgeronde hoeken – zou na de Tweede Wereldoorlog toegepast worden in legendarische voetbaltempels als Barnabéu Stadion in Madrid (1947), Nou Camp in Barcelona (1957), en het Azteca Stadion in Mexico Stad (1966).

De Kuip behoort dus tot de eerste generatie voetbalstadions waarbij de gebouwtypologie zich losmaakt van de stadions die voor Olympische sporten gebouwd zijn. Het Stadion Feyenoord is niet langer een sportstadion ‘waar ook gevoetbald kan worden’, zoals bijvoorbeeld het Olympisch Stadion van Amsterdam, maar een voetbaltempel par excellence, zeer bewust ontworpen vanuit het gebruik als voetbalstadion.

Stadion Feyenoord en zijn navolgers

1936: Stadion Feyenoord, Rotterdam

1947: Stadion Barnabéu, Madrid

1957: Nou Camp, Barcelona

1966: Azteca Stadion, Mexico-stad

Nog bestaande vooroorlogse Europese stadions

Olympisch Stadion Amsterdam
Architect: Jan Wils, 1928

Studio Artemio Franchi, Florence
Architect: Pier Luigi Nervi, 1931

Ernest Happel Stadion, Wenen
Architect: Otto Schweizer, 1931

Olympisch Stadion Berlijn
Architect: Werner March, 1936

Stadion Feyenoord, Rotterdam
Architect: Brinkman & v/d Vlugt, 1936

Uit ons onderzoek is gebleken dat er in Europa slechts vijf stadions van voor de Tweede Wereldoorlog zijn bewaard gebleven. Zo blijkt dat geen van de oude Engelse topclubs nog in een stadion voetbalt waar nog sprake is van een compleet monument; Wembley, het welhaast heilige Britse stadion viel enige jaren geleden voor de sloophamer, alleen de twee parmantige torentjes werden gered. Nederland kent daarentegen twee historische stadions; het fraaie Amsterdamse Olympische stadion en natuurlijk de Kuip. Florence mag zich gelukkig prijzen met het Artemio Franchi Stadion, een zeer elegant ontwerp van Pier Luigi Nervi uit 1931. In Wenen staat het Ernst Happel Stadion (vroeger Prater-Stadion) nog overeind, een zware betonkolos van de tekentafel van Otto Ernst Schweizer. Berlijn heeft nog het imposante Olympische Stadion uit 1936 van de hand van Werner March, waarbij Albert Speer de finishing touch deed. Vooroorlogse stadions zijn in Europa dus op één hand te tellen; alleen dat is al een rede om de Kuip als bijzonder object te beschouwen.

56

Analyse in architectonische elementen

Hoofddraagconstructie

Vooral de façade van het Stadion Feyenoord wordt gedomineerd door de fijnmazige staalconstructie. De spanten, die een langwerpige driehoekige vorm hebben, zijn daarbij de meest in het oog springende elementen. Het gebruik van stalen constructies was op zich geen nieuwe ontwikkeling, in de 19de eeuw waren er in Nederland verschillende stationshallen gebouwd die volledig in staal waren uitgevoerd. Het is echter H.P. Berlage, in het naar hem vernoemde beursgebouw, die de stalen spantconstructie als integraal onderdeel van de architectuur gaat beschouwen. De doorbraak bij Berlage is dus niet zozeer het gebruik van de staalconstructie, maar het tonen daarvan in de centrale hal waarbij het als integraal onderdeel van de architectuur wordt beschouwd. Men zou kunnen zeggen dat bij betreding van het gebouw de constructieve logica wordt onthuld op een esthetisch verantwoorde manier. Dit tonen van de constructie, zonder toegevoegde ornamentiek, is een belangrijk stijlkenmerk van de Nieuwe Zakelijkheid, de architectuurstroming waartoe ook Brinkman & Van der Vlugt toe gerekend moeten worden. Bij het ontwerp voor de veelgeprezen Van Nellefabriek hadden zij dan ook, in samenspraak met opdrachtgever Cees van der Leeuw, ervoor gekozen om de betonnen constructie volledig in het zicht te laten. De karakteristieke paddenstoelkolommen zijn hier een goed voorbeeld van. Bij de Van Nellefabriek is er echter voor gekozen om de kolommen naar binnen te plaatsen om de belemmering van daglichttoetreding zo klein mogelijk te maken. Het stadion Feyenoord gaat eigenlijk nog een stap verder. Bij het stadion wordt de constructie heel consequent buiten het gebouw geplaatst en domineert het in sterke mate het gevelbeeld. Het gebouw is als het ware binnenstebuiten gekeerd. Sigfried Giedion (1888-1968) – invloedrijke architectuurtheoreticus van de moderne beweging sprak in deze context over de draagconstructie als het onderbewustzijn van de architectuur. En waar dat onderbewustzijn in de 19de eeuw deze nog diep zat weggestopt achter plafonds en betimmeringen, wordt dat in het begin van de 20ste eeuw onthuld in taboedoorbrekende modernistische architectuur.

57

De toepassing van staalconstructies voor bruggen, stationshallen en fabrieken was ook aan het begin van de 20ste eeuw heel gangbaar. Voor sportstadions

was dat op het Europese vasteland veel minder het geval. In het Verenigd Koninkrijk werden wel tribunes gebouwd met behulp van staalconstructie, maar complete stadions uitvoeren in staalconstructies was daar ook niet gangbaar. Dat gold overigens niet voor de honkbalstadions in Noord-Amerika waar het construeren in staal veel meer werd toegepast, daarover later meer. Haagsma en de Haan noemen vooral financiële redenen waarom bij Stadion Feyenoord gekozen is voor staal boven beton.²¹ Zij suggereren allereerst dat het verband hield met de economische situatie van dat moment. De beurskrach van 1929 had ook de Nederlandse economie hard geraakt met als gevolg dat de lonen van arbeiders sterk daalde. Zo sterk zelfs dat arbeid goedkoper werd dan bouwmaterialen. Hierdoor werd het aantrekkelijker om gebouwen uit te voeren met staalconstructies, een bouwmethode die veel arbeidsintensiever was dan de uitvoering in gewapend beton. Dit voordeel van staal ten opzichte van beton werd nog versterkt doordat de staalindustrie de prijzen kunstmatig laag liet om het hoofd boven water te houden. Daarnaast speelt mee dat Brinkman & Van der Vlugt zich vooral lieten inspireren door Amerikaanse voorbeelden. Daar was het bouwen met staalconstructie veel gangbaarder dan in de Europese stadionbouw. Zonder uitzondering zijn de vooroorlogse Europese stadions uitgevoerd in zware betonconstructies, of in traditionele gemetselde constructies. In veel gevallen werd deze constructie door een façade of bekleding met marmer aan het zicht onttrokken.

In Europa bleef men ook na de Tweede Wereldoorlog consequent kiezen voor betonconstructies.²² Het web van stalen spanten, kolommen, en verbanden is dus een zeer kenmerkend onderdeel van de unieke architectuur van het Stadion Feyenoord. Opvallend aan de constructie is de zeer slanke dimensionering. Hedendaagse eisen die gesteld worden aan draagconstructies laten een dergelijke manier van bouwen niet meer toe.

Op afstand resulteert dit in een fijnmazig constructief web. De vormtaal die Brinkman & Van der Vlugt hanteerden bij het Stadion Feyenoord roept associaties op met de machines, kranen en bruggen die de Rotterdamse haven domineerde. Dat wil niet zeggen dat het stadion een louter utilitair object is. Juist de integratie van constructie, gebruik en esthetiek bepaalt de kwaliteit van het

21) Haagsma en de Haan, 1997, p. 107, 126

22) De keuze voor beton boven staal geldt ook voor de grote voetbalstadions die in diezelfde jaren in Zuid-Amerika werden gebouwd.

Stadion Feyenoord:
staalconstructie in het zicht

Olympisch Stadion Amsterdam:
baksteen, betonconstructie, luifel in staal

Stadio Artemio Franchi:
betonconstructie

Ernst Happel Stadion:
betonconstructie

Olympisch Stadion Berlin
betonconstructie met natuursteen

gebouw. De slanke constructie is deels uit nood geboren, het beperkte budget liet overdimensionering simpelweg niet toe; door de zorgvuldige berekeningen van de firma Braat werd van de nood een deugd gemaakt.

Vrijdragende tribune

Het stadion Feyenoord is opgedeeld in twee boven elkaar geplaatste tribunes. Deze ruimtelijke configuratie bepaalt in zeer sterke mate de architectuur van het gebouw. Het idee voor het stadion met twee verdiepingen schijnt oorspronkelijk te zijn gekomen van voorzitter Leen van Zandvliet. Het zou, volgens de legende, zelfs in een droom tot hem gekomen zijn.

Wat er ook waar is van dit verhaal, het is zover wij konden nagaan de eerste keer dat tribunes op dergelijke wijze boven elkaar zijn geplaatst. Het Highbury stadion van Arsenal in Londen kende weliswaar ook boven elkaar geplaatste tribunes, maar deze werden op verschillende plaatsten met stalen kolommen ondersteund. Daarnaast overspande de tribune van Highbury maar een klein gedeelte van de onderste ring, terwijl de vrijdragende tribune van de Kuip geheel rond loopt.

Aan het begin van de 20ste eeuw zijn in de Verenigde Staten ook al verschillende stadions gebouwd met twee, of soms zelfs drie boven elkaar geplaatste tribunes. We zien dit vooral ontstaan bij honkbalstadions, waar het spel grotendeels geconcentreerd is op de zogenaamde werpheuvel. De stadions hebben om die reden een hoefijzervorm, waardoor de meerderheid van het publiek goed zicht heeft op de werper en de slagman. Honkbalstadions hebben zelden geheel omlopende tribunes, omdat tribunes aan de achterzijde van het speelveld maar zeer beperkt zicht geven op het spelverloop. Toch is het vanwege de tribunes in verdiepingen en in staal geconstrueerd veel waarschijnlijker dat deze Amerikaanse honkbalstadions Brinkman & Van der Vlugt hebben geïnspireerd bij het ontwerpen van het Feyenoord stadion en niet de Europese voorbeelden die ze bezocht hadden. Zo bevindt zich in het archief van de architecten een krantenknipsel uit The New York Times van 22 april 1934, waarop het honkbalstadion van de New York Yankees is afgebeeld.²³ Maar ook hier zijn de tribunes niet vrijdragend uitgevoerd. Op veel plaatsen blokkeren stalen kolommen het zicht en ook hier loopt de tribune niet geheel rond het speelveld zoals dat in Rotterdam het geval was.

Wembley Stadion
Bij deze vroege stadions wordt de representatieve laag als façade aan het gebouw toegevoegd. De architectuur is nog geen integraal onderdeel van het gebouw

Stadion New York Yankees
Bij Amerikaanse honkbalstadions wordt regelmatig gebruik gemaakt van boven elkaar geplaatste tribunes. Deze tribunes worden echter niet als vrijdragende constructie uitgevoerd

Olympisch Stadion Berlijn
Net als bij het Stadion Feyenoord wordt de constructie, bouwtypologie, en esthetiek als één harmonisch geheel ontworpen. In tegenstelling tot de Kuip wordt de constructie echter weggestopt achter marmeren platen

23) Wijnen, 1989, p. 67

San Siro
Dit beroemde Italiaanse stadion is gebaseerd op de typische Engelse voetbalstadions. In principe gaat het hier om vier losse tribunes die om het speelveld zijn geplaatst

Gemeentelijk stadion Neurenberg
Het gebouw verkrijgt zijn oriëntatie door aan één zijde de tribune te overkappen en de architectonische vormgeving meer aan te zetten

Stadion Feyenoord
In de Kuip worden verschillende esthetische, constructieve en programmatische vernieuwingen samengebracht in één harmonisch geheel. Dit integrale karakter van het ontwerp bepaalt in belangrijke mate de kwaliteit van het monument

Door de tribunes boven elkaar te plaatsen ontstaat er een relatief compact stadion waarin de toeschouwers dicht op het veld zitten. Voor de architecten was dit een van de drie uitgangspunten die in overweging waren genomen in het ontwerpproces: 'De toeschouwers zoo dicht mogelijk om het veld, zoodat de afstand niet te groot wordt', aldus Jan Brinkman in een artikel uit 1936. De dubbele tribune was een constructief middel om dat te bereiken.

Een belangrijke kwaliteit van het stadion die daaruit voortvloeit is de intieme sfeer die ondanks de grote capaciteit gecreëerd is. Veel stadions met een vergelijkbare capaciteit – zeker wanneer we het Stadion Feyenoord vergelijken met tijdgenoten – zijn zeer wijd opgezet, wat het zicht op het speelveld en de beleving van de wedstrijd niet ten goede komt. In het voetbaljargon sprak men dan ook wel over de zogenaamde 'kuip-vrees', waarbij de nabijheid van de supporters voor het uit spelende team als intimiderend ervaren wordt.

Een ander belangrijk aspect van de tweede tribune is het feit dat dit element volledig als vrijdragende ring is ontworpen. Dit betekent dat de tribune niet door kolommen wordt ondersteund. Vanuit constructief oogpunt zou het veel eenvoudiger zijn geweest om de tweede tribune met kolommen te ondersteunen, maar de kolommen zouden gedeeltelijk het zicht van de supporters op de onderliggende tribunes ontnemen, en dat correspondeerde niet met de randvoorwaarde om 'nergens een hindernis in het gezichtsveld' van de toeschouwers te plaatsen. Het weglaten van deze kolommen was – zeker in de jaren '30 – een uitdagende constructieve opgave.

Toch moet de vrijdragende tribune niet louter beschouwd worden als een middel om het zicht op het veld zo optimaal mogelijk te maken. Het construeren van uitkragende volumes is een stijlelement dat te herkennen is in veel van het werk van progressieve architecten aan het begin van de twintigste eeuw. Door de suggestie te wekken dat bepaalde gebouwdelen zweven krijgt het geheel een zekere lichtheid. Hiermee probeerde de modernistische architectuur zich te onderscheiden van de massieve neostijlen van de 19de eeuw. Siegfried Giedion schreef over dit principe:

Kaufhaus Schocken, Stuttgart - Erich Mendelsohn 1928

Fabrik op de Werkbund tentoonstelling, Keulen - Walter Gropius 1914

hovering parts and surfaces, leads one in exactly the contrary direction. It seeks the kind of aesthetic sensation that results when the relation between load and support is no longer traditionally obvious".²⁴

Om de suggestie van een zwevende tweede ring sterker te maken is de buitengevel tussen de eerste en tweede tribune als transparante vliesgevel uitgevoerd. Helaas is in de loop der jaren deze rondlopende glasstrook vervangen door een niet-transparante beplating. Het nadeel hiervan is niet alleen dat er minder daglicht het stadion in valt, maar ook dat het de beleving van de tweede tribunerings als vrijdragend element minder goed tot uitdrukking komt. De dubbele, vrijdragende tribune is dus een van de meest belangrijke en kenmerkende aspecten van het monument. De Kuip had hier een wereldwijde primeur, een stadion met een geheel rondgaande, vrijdragende tribune-ring was nog nooit eerder uitgevoerd.

Trappenhuizen

Rondom het stadion zijn 22 trappenhuizen geplaatst. Deze trappenhuizen zijn zo ontworpen dat het stadion in 6 minuten leeg kan zijn. De trappen zijn uitgevoerd als een zogenaamd wokkeltrappenhuis. Dit betekent dat er twee gescheiden trappen in elkaar gevlochten zijn; de eerste trap ontsluit de eerste ring; de tweede trap, gescheiden van de eerste geeft toegang tot de tweede ring. Op deze manier ontstaat er geen botsing tussen de bezoekersstromen van de eerste en tweede ring. Op vroege ontwerpschetsen is zichtbaar dat de trappenhuizen oorspronkelijk ontworpen waren met ronde bordessen. Om budgettaire redenen is dit echter wegbezuinigd.

De trappenhuizen hebben ook een constructieve functie. Omdat in het ontwerpproces telkens gezocht werd naar een zo economisch mogelijk materiaalgebruik werden de trappenhuizen door de firma Braat ontworpen als zogenaamde 'trekbokken'. De trappenhuizen zorgen er dus voor dat tribuneringen niet naar binnen toe omvallen.

De prominente aanwezigheid van deze trappenhuizen is een kenmerkend element in de architectuur van Brinkman & Van der Vlugt. Ook bij de Van Nellefabriek (1929) en de Bergpolderflat (1934) zien we deze naar buitengeplaatste

diagram principe wokkeltrappenhuizen

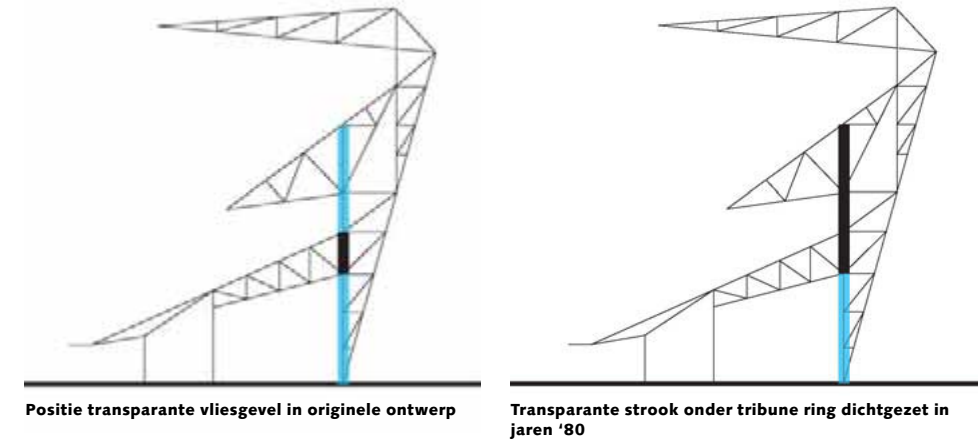
²⁴) Giedion, 1946, p. 392, 393.

trappenhuisen. De fascinatie voor beweging is een invloed die haar oorsprong heeft in het de Italiaanse Futuristische beeldende kunst. De Futuristen probeerde in schilderijen en beelden thema's als dynamiek, snelheid, en bewegende lichamen tot uitdrukking te brengen. Brinkman & Van der Vlugt zijn echter meer direct beïnvloed door Walter Gropius. Deze Duitse architect had bij zijn ontwerpen de trappenhuisen op de hoeken van zijn gebouwen gepositioneerd, waarbij hij heel bewust de façade geheel in glas uitvoerde om de zichtbaarheid van de trap te vergroten. Erich Mendelsohn, een andere invloedrijke Duitse architect, deed in die jaren hetzelfde bij de ontwerpen die hij maakte voor warenhuizen. Het trappenhuis is bij deze architecten niet langer een lastig onderdeel dat moet worden weggestopt, maar wordt het architectonische element waar alle nadruk op komt te liggen. Moscoviter wijst er op dat het naar buiten plaatsten van de trappenhuisen ook een mogelijkheid was om kosten te drukken.²⁵ Hierdoor konden de 22 trappenhuisen worden geprefabriceerd en ter plekke op de bouwplaats worden gemonteerd.

Vliesgevels

Kenmerkend aan de modernistische architectuur aan het begin van de 20ste eeuw is de nadruk op transparantie. Het traditionele raam wordt opgerekt tot een horizontale doorlopende glasstrook, zoals vooral zichtbaar is in de ontwerpen van Le Corbusier. Het is echter Walter Gropius die bij zijn ontwerp voor het Bauhaus in Dessau de gevel transformeert tot een geheel transparant vlies.

Ook in het Stadion Feyenoord zijn deze vliesgevels veelvuldig toegepast. Hoewel in de loop der jaren veel van de originele beglazing verloren is gegaan zijn er op verschillende plaatsen nog vliesgevels uit de jaren '30 terug te vinden. Vliesgevels zijn kenmerkend voor de stijl van Leendert van der Vlugt; vergelijkbare vliesgevels vinden we in de Van Nellefabriek, de Bergpolderflat, en het ontwerp voor de Kunstkring in de Witte de Withstraat. De vliesgevels hebben een typische, zeer slanke profilering. Dit is mogelijk omdat de regels en stijlen in staal zijn uitgevoerd en omdat de enkele beglazing relatief weinig gewicht heeft. Hedendaagse vliesgevels zijn veelal uitgevoerd in aluminium en dubbel glas, wat een veel minder slanke profilering toelaat. Een ander kenmerk van vliesgevels uit deze periode is de typische vierkante vlakverdeling.

De vliesgevels, die in het originele ontwerp over verschillende verdiepingen doorliepen zorgde niet alleen voor een veel daglicht in het interieur, maar ze resulteerden ook in de zogenaamde dematerialisering van de gevel. De gevel, die in meer traditionele architectuur nog een gesloten vlak met ramen is, had veelal ook een dragende functie. Nieuwe technologieën, zoals het bouwen met beton- en staalconstructies zorgden er echter voor dat de buitengevel die dragende functie verloor. Dit bood voor architecten de mogelijkheid om de gevel terug te brengen tot een transparant vlies dat in feite als los scherm tussen de verdiepingsvloeren is geplaatst, een techniek die Van der Vlugt ook toegepaste bij de Van Nellefabriek en het woonhuis van Cees van der Leeuw. Omdat vliesgevels relatief eenvoudig zijn te demonteren, en omdat ze gevoelig zijn voor vandalisme, zijn deze gevels in de Kuip op veel plaatsen verdwenen. Met name in de jaren '80 zijn ze vervangen door niet-transparante beplating. De doordringbaarheid en transparantie, die zo kenmerkend was voor de architectuur van Brinkman & Van der Vlugt is hierdoor aanzienlijk minder geworden. Met name het verdwijnen van de geheel rondlopende glasstrook tussen de eerste en tweede tribune is te betreuren. De typische transparantie van het originele ontwerp is daarmee grotendeels verloren gegaan.

25) Moscoviter, 1984.

Toegangsdeuren naar het veld

Daarnaast komt het zwevende karakter van de vrijdragende tweede ring minder sterk uit de verf. Naar aanleiding van de verbouwing van 1994 is er door Van der Broek en Bakema een studie gedaan naar het terugbrengen van de vliesgevels. Op dat moment was daar echter geen geld voor beschikbaar.²⁶ Ook Moshé Zwart stak destijds zijn onvrede over het dichtzetten van de glasstrook niet onder stoelen of banken. In de Haagse Courant verklaarde hij: 'Achter de tribunes zitten nu van die gore platen, dat was aanvankelijk allemaal glas zodat je van buiten in het stadion kon kijken. Ik begrijp best waarom die platen zijn aangebracht, maar tegenwoordig kun je natuurlijk op een heel veilige manier nieuw doorzichtige panelen aanbrengen. Ik hoop oprecht dat daar nog een keer geld voor komt.'²⁷ Helaas is dit tot op heden nog niet gerealiseerd.

Toegangsdeuren

Aan de kopse kanten van het stadion bevinden zich een aantal grote, ijzeren toegangsdeuren. Deze deuren zijn bezet met golfplaat en hebben een zeer utilitair karakter. De eenvoudige uitvoering betekent niet dat het hier om onbelangrijke onderdelen gaat. Deze deuren zijn namelijk onderdeel van het originele ontwerp en dienen om die reden met zorg behandeld te worden. In het oorspronkelijke ontwerp was er boven de deuren een glasstrook geplaatst. Helaas is deze, zoals op veel andere plaatsen in het stadion, vervangen door een witte, dichte plaat met alfaprofilering.

Doordringbaarheid

Natuurlijk wordt het openbreken van het gebouw in de modernistische architectuur bewerkstelligd door royaal gebruik van transparante delen. Toch heeft dit openbreken van de traditionele architectuur ook een radicalere kant waarbij het meer gaat om het ontwikkelen van een nieuw ruimteconcept. Sigfried Giedion sprak in deze context over Durchdringung, de doordringbaarheid van het gebouw, iets wat vooral kenmerkend was voor staalconstructies. In 1928 schrijft hij: 'Tegenwoordig worden bouwwerken zo open mogelijk gemaakt. Autonome grenzen worden diffuus en maken plaats voor wisselwerking en doordringing'.²⁸ Het ging hier niet alleen om een visueel of ruimtelijk concept; de doordringing had

26) Booy & Lewis, 1994, p. 49.

27) Postmaa, 1994.

28) Giedion, 1928.

NOOD
UITGANG

BLANCKE
WOLVEN

LU

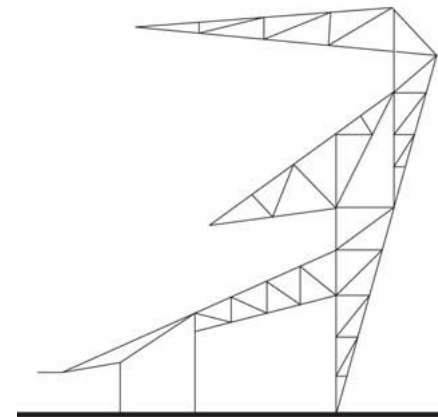
voor een maatschappelijk ideaal. Architectuur zou kunnen bijdragen aan een open, transparante en toegankelijke samenleving.

Ook in het Stadion Feyenoord zien we de poging om de relatie tussen binnen en buiten op te heffen, of tenminste om de relatie tussen interieur en exterieur ambigu te maken. In het originele ontwerp werd dit eenvoudigweg bereikt door op de begane grond veel glas te gebruiken waardoor men vanaf buiten zelfs al op het speelveld kon kijken. Maar belangrijker nog is dat het gebouw op veel plaatsen geen duidelijke gevel heeft. Het gebouw betreedt men in de eerste plaats niet door een deur of poort, maar door één van de trappenhuizen te betreden. Of de bezoeker van het stadion bij het betreden van het trappenhuis zich al 'in' het gebouw bevindt is niet duidelijk. Dit geldt overigens ook voor het betreden van het gebouw via de begane grond; de bezoeker passeert geen gevel maar loopt eigenlijk onder een constructie door. Wat dan binnen of buiten is, is niet duidelijk afgebakend.

De ruimte onder de tribunes op het straatniveau was in het oorspronkelijke ontwerp zeer bewust leeg gelaten. Daardoor was de tribunekuil van onderaf zichtbaar waardoor het gebouw van buitenaf zeer leesbaar was. Daarnaast ontstond er hier een soort vloeiende overgang tussen openbaar gebied en stadion. De verrommeling van de ruimte onder de tribunes moet dan ook zoveel mogelijk worden tegengegaan. Bebouwing op deze locaties kan wellicht als dit nodig is voor het verder functioneren van het gebouw maar moet zeer zorgvuldig gebeuren.

Vrijdragende luifel

Kenmerkend aan het cilindervormige volume van stadions is dat er geen duidelijk voor en achterkant aan zit. Toch is dit, om het gebouw een duidelijke oriëntatie en monumentaliteit mee te geven, van cruciaal belang. Architecten hebben in de loop der jaren voor dit probleem allerlei oplossingen bedacht. Zo werd bij het Wembley stadion de oriëntatie van het gebouw bepaald door een monumentale trappenpartij en twee Art Deco torens. Ook bij het Olympisch stadion in Berlijn (1936) werden twee levensgrote torens geplaatst om daarmee het gebouw monumentaliteit en richting te geven. Deze torens dienen verder geen praktisch doel dan aan te geven waar de hoofdentree van het gebouw is en een representatieve laag monumentaliteit toe te voegen. In andere stadions zoals het Olympisch stadion in Amsterdam (1928), het gemeentelijke stadion

Principe doorsnede

van Neurenberg (1928) en het Artemio Franchi stadion in Florence (1932) werd richting gegeven door aan één zijde een representatieve luifel te ontwerpen.

Brinkman & Van der Vlugt hebben iets soortgelijks gedaan voor het Stadion Feyenoord; ook hier fungeerde een luifel als articulatie van de hoofdentree en richtinggevend element. Deze luifel, die bij de verbouwing van 1994 moest wijken voor de nieuwe overkapping, was ontworpen als een vrij uitkragende constructie van ruim achttien meter. De luifel was niet alleen bedoeld ter bescherming tegen weersinvloeden; ook in het exterieur speelde de luifel een belangrijke rol omdat het de wigvormige spantbenen aan de voorzijde extra articuleerde. Deze spanten worden naar boven toe breder, wat maakte dat het stadion een zeer elegant silhouet kreeg. De overheellende constructie werd door de wijze waarop de luifel op de hoofddragconstructie was gemonteerd nog eens extra benadrukt omdat deze ter plaatse van de luifel verder naar buiten kraagde. Hierdoor werd op subtiële wijze de voorkant van het stadion benadrukt.

Koninklijke loge of ertribune

Woning

Koninklijke loge

Van de oorspronkelijke ertribune is nog maar weinig van overgebleven. Deze tribune heeft door de komst van de skyboxen aan de Maaszijde grotendeels haar functie verloren. De kleine luifel, die de voorname toeschouwers vrij van weerinvloeden moest houden, is bij de verbouwing dan ook verdwenen. De ertribune, ook wel Koninklijke loge genoemd, was te betreden via de representatieve hoofdentree. De glazen deuren die zich nog aan weerszijde van de tribune vinden zijn zeer kenmerkend voor de architectuur van Brinkman & Van der Vlugt. Haagsma en de Haan typeren de ertribune met de het kleine, halfronde balkon als 'het knooppunt waarin heel het gebouw zich als het waren samenbundelt', vergelijkbaar met het theehuis op de Van Nellefabriek.²⁹

Woningen

In het ontwerp van Brinkman & Van der Vlugt waren onder de Maastribune ook een aantal woningen ondergebracht. De woningen waren gelegen op de eerste verdieping en waren onder andere bestemd voor de beheerder van het gebouw. Ook oud-directeur De Kimpe heeft jarelang in een van de woningen gewoond. Momenteel worden deze ruimten gebruikt als kantoor. In de gevel van de woning op de noordhoek van het stadion zijn veel originele details bewaard gebleven. Er zijn hier onder andere nog originele raam- en deurkozijnen aanwezig. Ook de trap en het typische tegelwerk zijn nog in originele staat.

Interieurs

Van originele interieurs en inventaris is maar een klein deel bewaard gebleven. Brinkman & Van der Vlugt hadden in het oorspronkelijke ontwerp de meeste faciliteiten onder de tribunes gepositioneerd. Er was ruimte gereserveerd voor kledkamers, toiletten, restaurants, en zelfs een aantal woningen. Deze woningen onder de Maastribune – waarvan de gevel en de entreepartij nog grotendeels intact is – functioneerden jarelang als dienstwoning van Frits de Kimpe, voorzitter van Feyenoord tussen 1964-1989. Door de vele verbouwingen zijn er nog maar weinig ruimten die een idee geven van de interieurs uit 1936. Met name onder de Maastribune is bij de verbouwing van 1994 veel van het origineel verdwenen.

²⁹⁾ Haagsma en de Haan 1997, p. 135.

Legioenzaal

Voormalige hoofdentree aan de Olympiazijde

Olympiazaal, met kunstwerken van Dolf Henkes

Voormalige hoofdentree met links het glas-in-loodraam van Wraffemius en rechts het glasappliqué van Cor Kraat

Onder de tribunes aan de spoorzijde (Olympiazijde) zijn een drietal ruimten waar de originele interieurs nog min of meer intact zijn.

Legioenzaal: Deze ruimte doet momenteel dienst als supportersshonk en wordt beheerd door vrijwilligers van de supportersvereniging. Aan drie zijden zijn de originele vliesgevels nog intact. Wat deze ruimte interessant maakt is de mate waarin de zakelijke, haast naakte architectonische vormtaal tot uiting komt. Het dak wordt gevormd door de onderzijde van de tribunes van de eerste ring, de draagconstructie is geheel in het zich gelaten.

Entreerimte Olympiazijde: Deze ruimte, gelegen aan de spoorzijde, fungeerde in het originele ontwerp als hoofdingang van het stadion. De ruimte, die via een haast monumentale trap toegang bood tot het de Koninklijke loge laat duidelijk de kwaliteiten van het originele ontwerp zien. Aan vier zijde bevinden zich nog originele vliesgevels en deuren. Ondanks het feit dat het hier de representatieve ontvangstruimte voor de eregasten betrof is de staalconstructie en het gewapende beton geheel in het zicht gelaten. Dit bewijst de principiële houding van de architect.

Olympiazaal: De deze ruimte bevindt zich op de eerste verdieping en wordt ontsloten via de oude hoofdentree. Net als in de jaren '30 wordt deze ruimte gebruikt als restaurant. Ook deze ruimte is representatief voor de architectuur van Brinkman & Van der Vlugt. In 1994 is de Olympiazaal door Van den Broek en Bakema redelijk succesvol gerenoveerd. De akoestische plafondplaten detoneren hier nogal.

Kunstwerken in het stadion

Het Stadion Feyenoord heeft een zeer diverse kunstcollectie. De werken die hieronder besproken worden zijn een selectie hiervan. Het betreft hier de werken die iets te maken hebben met het originele ontwerp van 1936. De kunstwerken die na de verbouwing van 1994 in het stadion terecht zijn gekomen zijn dus buiten beschouwing gelaten.

Veel van de kunstwerken in het Stadion Feyenoord zijn gemaakt door typische Rotterdamse kunstenaars zoals Henk Chabot, Dolf Henkes en Wout van Heusden. Wat deze kunstenaars gemeen hadden – buiten het feit dat alle drie werk leverden voor Feyenoord – was dat ze lid waren van de progressieve kunstenaarsvereniging

R'33. De exposities van deze kunstenaarsgroep waren al vrij snel succesvol, ook bij een breder publiek. In januari 1936 werd een tentoonstelling van het werk van R'33 geopend in het nieuwe Museum Boymans. Bij de opening was ook D.G. van Beuningen van de partij. Het werk van R'33 kan getypeerd worden als pragmatisch modernisme dat ook voor de gewone man toegankelijk was.³⁰

a. Glasraam Wraffemius

In het voormalige entreegebouw bevindt zich op de overloop een meterslange glaswand naar het ontwerp van E. Warffemius. Op dit gebrandschilderde glas-in-lood raam, dat dateert uit 1937, is de stad Rotterdam te zien langs de Nieuwe Maas van Hoek van Holland tot en met Rotterdam met alle tussenliggende plaatsen landschap. Bijzonder aan dit werk, dat in expressionistische stijl is uitgevoerd, is de historische binnenstad die op het werk te zien is.

b. De Voetballer van Chabot

Het door Henk Chabot gemaakte beeld *De Voetballer* is misschien wel het bekendste kunstwerk in de Kuip. Vanaf de opening is het beeld aanwezig in het stadion waarna het verschillende keren van plaats veranderde. Het betonnen beeld kon niet rekenen op een lovend ontvangst in de pers, zij reageerde geschokt op het 'gedegenerende' kunstwerk. De mانشoge Voetballer wordt tegenwoordig beschouwd als een van de belangrijkste en bekendste werken van de Rotterdamse kunstenaar en is niet meer weg te denken uit het stadion (www.chabotmuseum.nl). Momenteel staat *De Voetballer* in de entreehal van het Maasgebouw.

c. Wandschilderingen van Dolf Henkes en Wout van Heusden

Bij de opening van het stadion werden ook een aantal schilderijen van Dolf Henkes en Wout van Heusden onthuld. Vreemd genoeg zijn de werken eind jaren '70 achter schrootjes en plafondtegels verdwenen. Op sommige plaatsen waren zelfs wandcontactdozen op de schilderijen aangebracht en op andere plekken zijn er schroeven doorgedraaid. Dit is zeer opmerkelijk te noemen aangezien het hier toch om werk van belangrijke Rotterdamse kunstenaars ging. Ter gelegenheid van de verbouwing van 1994 zijn de schilderijen echter in oude glorie hersteld. Dolf Henkes ontving overigens regelmatig opdrachten van modernistische Rotterdamse architecten. Zo bracht hij in 1940 decoraties aan in de noodwinkels die door

³⁰) Struijvenberg, 2001, p. 90,91.

Maaskant en Van Tijen ontworpen waren. De opdracht in het Stadion Feyenoord werd betaald uit het overheidsfonds voor 'werkeloze intellectuelen'.³¹

d. Glasraam Cor Kraat

Het kleurrijke, abstracte glasappliqué op de originele vliesgevel boven de oude hoofdingang is van de hand van de bekende Rotterdamse kunstenaar Cor Kraat. Hij werkte tussen 1973 en 1975 aan het kunstwerk dat een cadeau was van de gemeente Rotterdam. Feyenoord had namelijk in 1970 als eerste Nederlandse club de Europacup en de Wereldcup gewonnen. Kraat heeft met zijn kunstwerk geprobeerd de transparantie van de vliesgevel te behouden.

e. Verbon's bustes

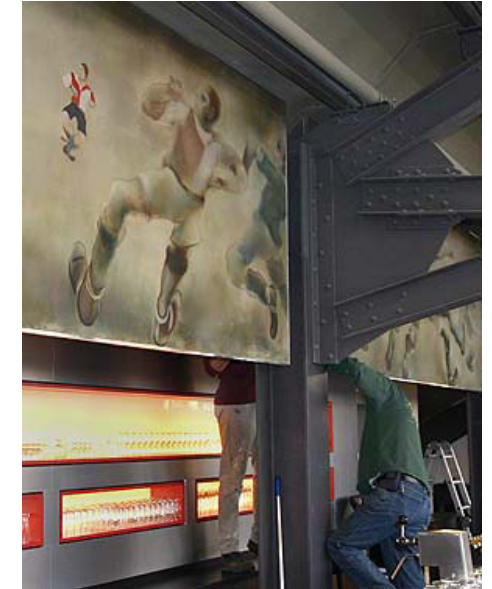
Op de overloop in de oude entreehal staan drie bronzen bustes van beeldhouwer Willem Verbon. Het betreft hier v.l.n.r. Leen van Zandvliet, voorzitter van Feyenoord tussen 1924 en 1939. Van Zandvliet was tevens initiatiefnemer van de bouw van het stadion. Daarnaast D.G. van Beuningen, de Rotterdamse havenbaron die op beslissende momenten zijn beurs trok om het stadion mogelijk te maken. Geheel rechts C.R.J. Kieboom, eerst penningmeester, die na 1939 Van Zandvliet opvolgde als voorzitter van Feyenoord. Een functie die hij tot 1967 heeft uitgeoefend. In Rotterdam zijn in de openbare ruimte verschillende beelden te vinden van Verbon, waaronder een borstbeeld van Karel Doorman in de gelijknamige straat, een beeld van de legendarische Rotterdamse bokser Beb van Klaveren aan de Boezensingel en een sculptuur van Wilhelmina op de Kop van Zuid. In 2004 werd kort na het overlijden van Verbon op de Müllerpier een permanente beeldencollectie van 38 beelden geopend.

f. Plaquette Gust Romijn

Naast de deur van de Olympiazaal is in 1958 ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van Feyenoord een plaquette van de kunstenaar Gust Romijn onthult. Het kunstwerk zou een voorstelling zijn van 'de zon in het centrum van het stadion'.³² Romijn gebruikte mozaïeksteentjes, beton en een voetbal. Gust Romijn was sinds 1942 actief als kunstenaar in Rotterdam en lid van De Venstergroep, Liga Nieuwe Beelden, en de Rotterdamse Zergroep.

De voetballer van Chabot

Schildering Dolf Henkes

Schildering Dolf Henkes

31) Jong, 2001, p. 114.

32) Bulthuis, 1997, p. 669.

Polychromie

De puristische architectuur had ook invloed op het kleurgebruik. De draagconstructie werd in een neutrale grijze tinten geverfd, corresponderend met de natuurlijke kleur van het staal. Werd in de Van Nellefabriek het beton nog wit geverfd, bij de Kuip werd ervoor gekozen om de natuurlijke kleur van de beton in het zicht te laten. Heel bewust hebben de architecten geprobeerd om decoratief kleurgebruik te vermijden. In eerste instantie lijkt het kleurgebruik bij de leuning van de wokkeltrappen hier een uitzondering op. Deze zijn wit en rood geschilderd; de kleuren van het clubtenue. Toch is ook hier geen sprake van louter decoratief kleurgebruik. Hier dienen de kleuren ook om duidelijk te maken welke ring door welke trap ontsloten worden. De witte trappen ontsluiten telkens de eerste ring, de rode trappen de tweede ring.

Toegangshek spoorzijde

Het manshoge witte opschrift 'stadion feyenoord' boven de toegangspoort is tot op heden een van de meest karakteristieke onderdelen van het originele ontwerp. De ontwerper van de letter is onbekend, Kees Fens suggereerde dat het hier wel eens om een ontwerp van Rotterdamse graficus Piet Zwart zou kunnen gaan, anderen beweren dat het door Van der Vlugt zelf ontworpen is gezien de gelijkenis met het opschrift 'telefoon' op de door hem ontworpen telefooncel. Naast de futura-achtige letter zijn alleen de taps toelopende vlaggenmasten onderdeel van het origineel. De oorspronkelijke toegangshekken en loketten zijn in de loop der jaren verdwenen.

Lichtmasten

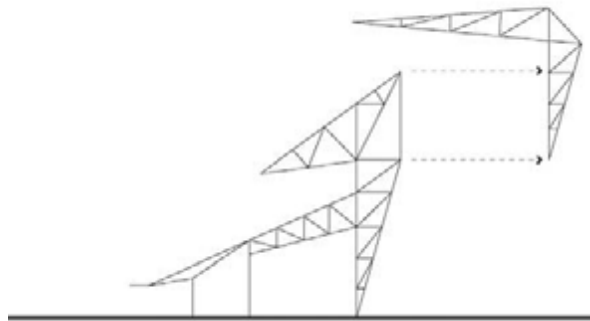
Beeldbepalend onderdeel van het Stadion Feyenoord zijn de lichtmasten die op de vier hoeken van het stadion zijn geplaatst. Deze masten werden in 1957 in gebruik genomen en zijn ontworpen Van den Broek en Bakema, het duo dat na het overlijden van Leendert van der Vlugt (1936) en Jan Brinkman (1949) het architectenbureau voortzetten.

Deze lichtmasten maken het mogelijk om wedstrijden te spelen wanneer het buiten donker is, iets dat voor ingebruikname van de lichtmasten niet mogelijk was. Door de installatie van de lichtmasten werd het stadion ook geschikt bevonden om Europacupfinales in te spelen.

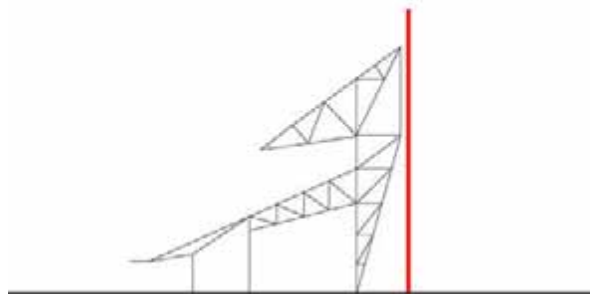
De lichtmasten, die als vier autonome objecten om het stadion zijn geplaatst, hebben geen bijzondere architectonische kwaliteit maar sluiten in vormtaal

toch goed aan bij het originele ontwerp. Het vakwerk van de masten vormt een harmonisch geheel met de fijnmazige staalconstructie van de spanten, liggers en trappenhuizen die zo kenmerkend zijn voor het Stadion Feyenoord.

Om de overkapping te bouwen moest de originele luifel worden gesloopt

Daarna zijn rondom nieuwe kolommen aangebracht. Deze staan vrij van de bestaande constructie

Vervolgens kon de overkapping worden geplaatst

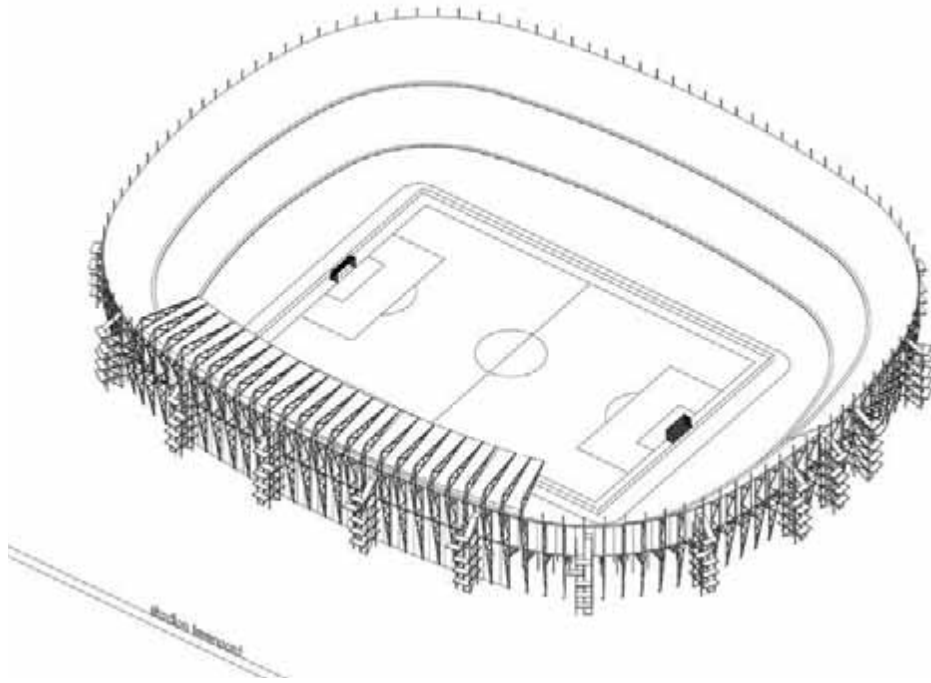
Verbouwing van 1994

De belangrijkste veranderingen van het originele ontwerp vonden plaats als gevolg van de verbouwing in 1994. Door toenemende concurrentie met de Amsterdam ArenA en het Gelredome werd het nodig geacht het stadion te moderniseren. Vanuit architectuurhistorisch oogpunt bezien zijn er vier belangrijke wijzigingen / toevoegingen gemaakt: **1.** De overkapping boven de tribunes, **2.** Skyboxen onder de Maastribune, **3.** Verbouwing van de ruimten onder de Maastribune, **4.** De toevoeging van het Maasgebouw.

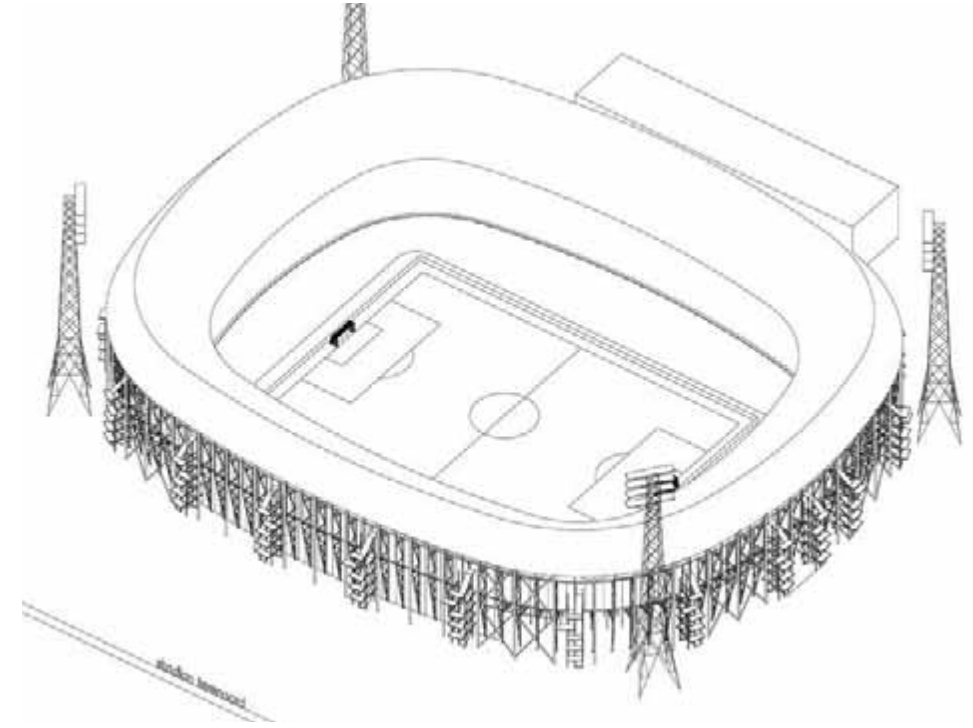
De overkapping

Om het comfort in de Kuip te verbeteren is ervoor gekozen om het stadion gedeeltelijk te overkappen. Het aanbrengen van deze overkapping was constructief geen eenvoudige opgave. De bestaande staalconstructie uit 1936 was zo slank gedimensioneerd dat elke toevoeging het gebouw zou doen bezwijken. Daarnaast mocht de nieuwe dakconstructie in geen geval het vrije zicht op het speelveld ontnemen; dit geheel conform het de uitgangspunten van het originele ontwerp. De nieuwe overkapping is dus als reversibel element uitgevoerd: het staat constructief geheel op zichzelf en maakt nergens contact met het monument. In principe zou de overkapping dus kunnen worden afgebroken zonder dat dit implicaties heeft voor het gebouw uit 1936. Alleen de vrijdragende luifel aan de Olympiazijde zou dan nog ontbreken. De overkapping doet in dat opzicht geen afbreuk aan de monumentaliteit van het origineel.

Ook wat betreft architectonische vormtaal sluit de overkapping van 1994 goed aan bij het constructivistische ontwerp van Brinkman & Van der Vlugt. Eind jaren '70 waren de zogenaamde 'neo-modernisten' zoals Norman Foster, Richard Rogers en Renzo Piano in zwang geraakt; architecten die gebouwen ontwierpen waarbij de technologie van het bouwwerk de hoofdrol speelde. Met name het staalskelet werd door deze architecten zeer zorgvuldig ontworpen. De overkapping van de Kuip is duidelijk geïnspireerd op deze 'High-Tech' architectuur. Door de manier waarop de overkapping is geconstrueerd wordt de suggestie gewekt – net als bij de tweede tribunerig – dat het dak boven het stadion zweeft. Ook in dat opzicht vormt de overkapping, vanuit binnen gezien, een harmonisch geheel met het origineel.

Stadion Feyenoord, 1936

Stadion Feyenoord, 1994

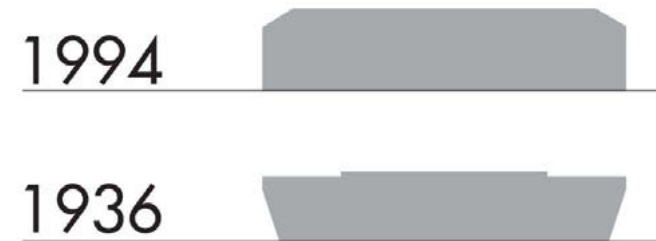
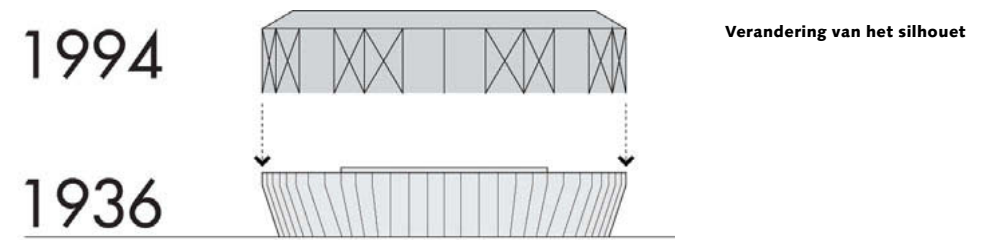
De gevolgen voor de beleving van het monument als interieur zijn dus beperkt, dit in tegenstelling tot het exterieur. Een belangrijke verandering die is opgetreden als gevolg van de bouw van de overkapping is de transformatie van het silhouet. De volledig ingeburgerde bijnaam "De Kuip" had het stadion niet alleen gekregen door het 'kuipvormige' interieur, bepaald door de rondlopende tribunes. Juist ook de naar boven toe overhellende spanten, gaven het stadion het typische 'kuipsilhouet'. Door de kolommen die zijn aangebracht ter ondersteuning van de dakconstructie heeft het gebouw sinds 1994 een veel minder transparant en dynamisch voorkomen. Het stadion staat hierdoor veel massiever op het maaiveld.

Skyboxen in de Maastribune

Ook in het originele ontwerp was er voor de elite een apart gedeelte reserveerd: de Koninklijke loge. Eind jaren '80 zien steeds meer stadions de mogelijkheid om inkomsten te genereren uit skyboxen die verhuurd worden aan lokale ondernemers. Ook in Rotterdam blijkt hier een markt voor te zijn, skyboxen worden voor aanzienlijke bedragen gehuurd; vaak over langere periode. Feyenoord had al sinds halverwege de jaren '70 te maken met teruglopende bezoekersaantallen, er moesten dus manieren worden gevonden om dit financieel te compenseren. De projectarchitecten, die zich bewust waren van het feit dat het hier om een belangrijk monument ging, hebben geprobeerd om de skyboxen zo goed mogelijk in te passen in het bestaande bouwwerk. In de vakliteratuur uit de jaren '90 wordt voortdurend gesproken over een 'chirurgische ingreep'. De architecten zijn er in geslaagd de skyboxen op een subtiele manier tussen de eerste en tweede ring te schuiven. Dit was echter alleen mogelijk wanneer een gedeelte van de eerste ring werd afgebroken. Toch doet dit weinig afbreuk aan de beleving van het originele monument. De curven, die zeer beeldbepalend zijn voor het interieur van het stadion, zijn ondanks de inpassing van de skyboxen behouden gebleven. Wel moet worden opgemerkt dat ter plaatse van de skyboxen de tweede ring niet langer als vrijdragende constructie kan worden aangemerkt. Ingrepen die dit tot gevolg hebben dienen in de toekomst tot een minimum te worden beperkt.

Verbouwing onder Maastribune

Door de verbouwing in 1994 zijn vertrekken onder Maastribune geheel verbouwd. Hier bevinden zich kleedkamers, toiletten, catering, kantoorruimte, en andere ondersteunende faciliteiten. In geen van deze interieurs is nog iets te ervaren van het ontwerp van Brinkman & Van der Vlugt. Daarnaast sluit de vormgeving van

Kuip 1936

Kuip 1994

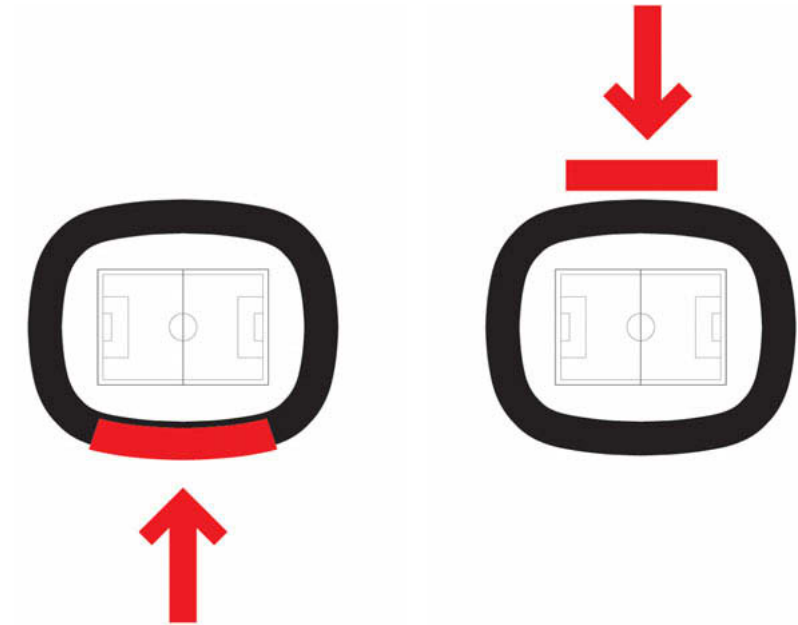
Plaatsing van de skyboxen

deze ruimten op geen enkele wijze aan bij de ontwerpfilosofie van het origineel. Nu is het in zijn geheel geen vereiste dat latere toevoegingen of verbouwingen van een monument harmoniseren met het origineel. Er zijn veel voorbeelden bekend waarbij juist de architectonische contrastwerking tussen oud en nieuw zeer geslaagd zijn uitgevoerd. Bij deze interieurs onder de Maastribune is echter zowel van harmonisering als contrastwerking geen sprake. In plaats daarvan is er gekozen voor standaardoplossingen met kwalitatief slechte materialen. De vertrekken worden gedomineerd door omtimmerde liggers en kolommen en goedkope systeemplafonds. De interieurs doen nog geen twintig jaar na oplevering al gedateerd aan en hebben een zeer beperkte architectonische kwaliteit. Dit geldt overigens ook voor de interieurs van de skyboxen.

Maasgebouw

Net als bij de overkapping is er bij het Maasgebouw voor gekozen om het bouwvolume als losstaand element te ontwerpen. Door de bouw van het Maasgebouw zijn er twee belangrijke verandering opgetreden in het stadion. Allereerst is er de oriëntatie en entree van de Kuip. Waar bij het originele ontwerp de hoofdentree zich aan de spoorzijde bevond is deze door de toevoeging van het Maasgebouw naar de Maaszijde verplaatst. Het gebouw oriënteert zich nu richting de aan de Maas gelegen nieuwbouwwijk 'De Veranda', op het terrein van de voormalige scheepswerf Piet Smit. Gezien de huidige stedenbouwkundige ontwikkelingen ten noorden van de Kuip kan dit als verbetering worden beschouwd. De kwaliteit van de openbare ruimte voor het Maasgebouw is echter zeer laag. Het is feitelijk niets meer dan een geasfalteerde vlakte met parkeerplaatsen.

De tweede belangrijke verandering die de bouw van het Maasgebouw tot gevolg heeft is de transformatie van autonoom volume naar een samengesteld complex. De helderheid van het origineel bestond eruit dat het gebouw een eenduidige, krachtige vorm had die zeer herkenbaar was: de kuipvorm. De helderheid van deze kuipvorm is door de bouw van het Maasgebouw minder sterk geworden. De luchtbruggen tussen het Maasgebouw en het stadion zijn duidelijk geïnspireerd op de iconische luchtbruggen van de Van Nellefabriek. De verbinding tussen oud en nieuw is zo op een pragmatische en esthetisch verantwoorde manier oplost.

Omdraaiing van de oriëntatie van het gebouw

Luchtbruggen Van Nellefabriek

Luchtbruggen Maasgebouw met stadion

Stedenbouw- kundige analyse

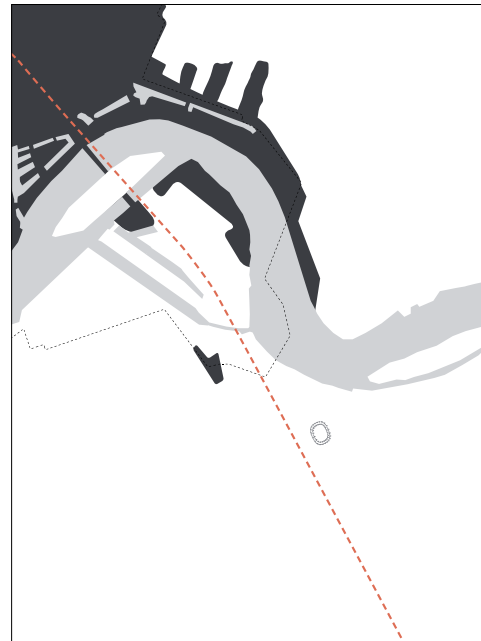
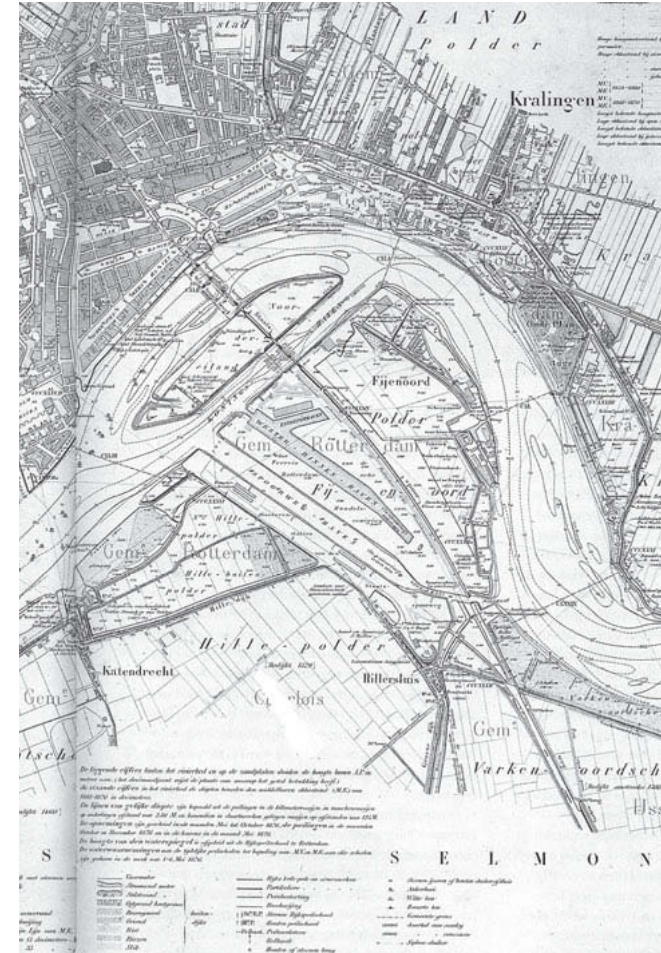
In tegenstelling tot beroemde stadions als het Olympisch Stadion in Amsterdam of het Sparta Stadion in Spangen, is de Kuip niet gebouwd als monumentaal onderdeel van een stedenbouwkundig plan. De Kuip werd daarentegen gebouwd op een leeg terrein, buiten het toenmalige stedelijk gebied, en had geen stedenbouwkundige context om zich aan te passen. Toch was dit niet de eerste keuze. Zoals uit het voorgaande blijkt had de architect van het Olympisch Stadion nog schetsen gemaakt voor een stadion binnen het stedelijke gebied van Rotterdam Zuid. We kunnen speculeren over de wijze waarop een Wils zijn stadion, in samenwerking met de stadsbouwmeester Witteveen, had laten leiden tot een monumentaal stedenbouwkundig ensemble. De ontworpen groenwigen, de verkeersboulevards, en de bakstenen architectuur waren zeker de opmaat geweest tot een stadion met een voorplein dat op vanzelfsprekende wijze was ingebed in een stedenbouwkundige structuur, zoals andere grootschalige gebouwen in het Rotterdam van de jaren twintig en dertig als het Unilever gebouw in Rotterdam West, of het Zuiderziekenhuis van Van der Steur (het latere Maasstad ziekenhuis) in Rotterdam Zuid.

Maar zo heeft het niet mogen zijn. De Kuip werd gebouwd op een terrein aan de andere zijde van het spoor waar het eerst als een schaallose en futuristische fremdkörper stond, en na de Tweede Wereldoorlog langzamerhand de stad om zich heen zag ontwikkelen. Dat is het verhaal dat we in de hier op volgende kaartenreeks documenteren.

1880

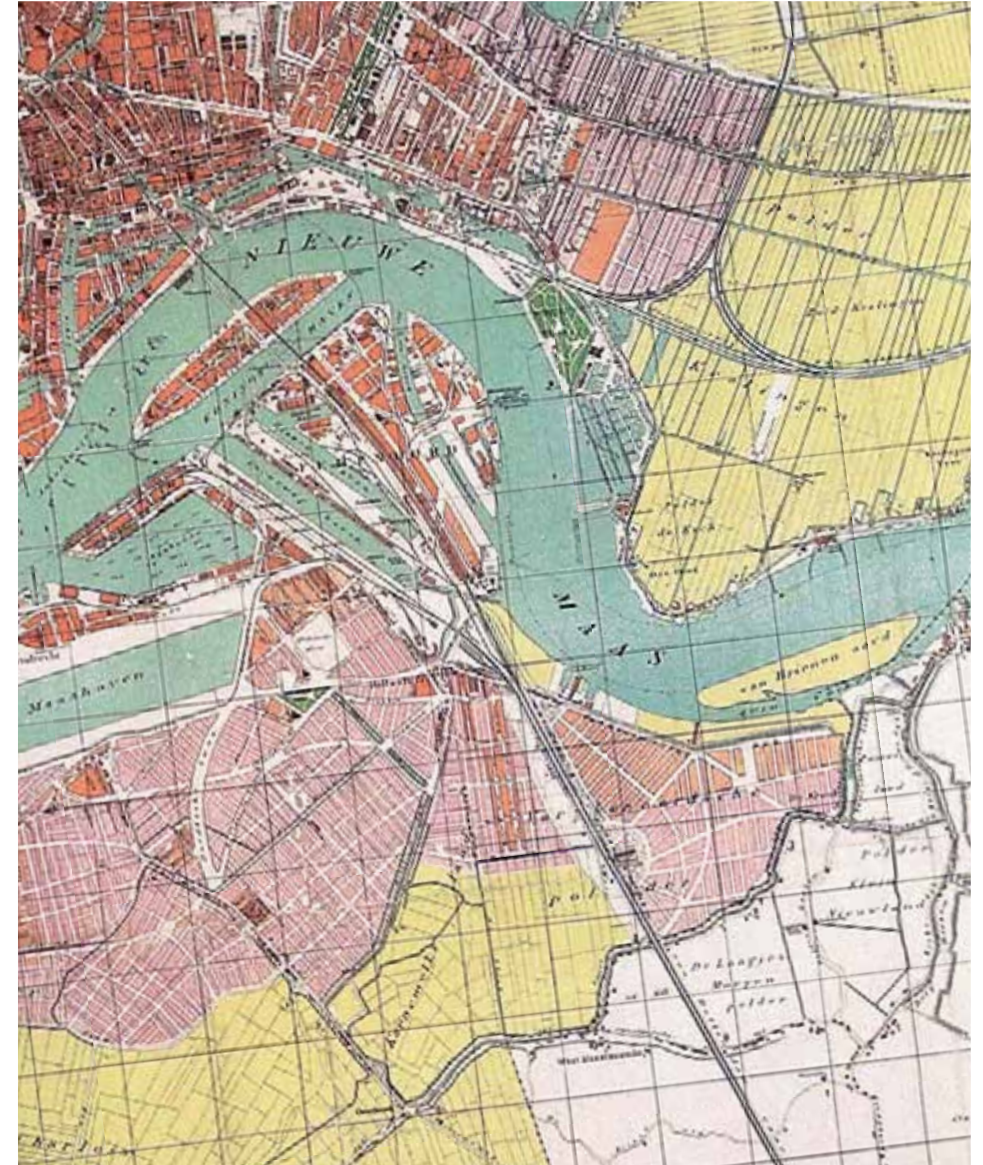
Het doorsnijden van de Varkenoordse polder door de spoorweg die de nieuwe havengebieden op Rotterdam Zuid verbond met het zuiden bepaalde de latere locatie van de Kuip die pas ruim een halve eeuw later zou worden gebouwd, op een locatie die in 1880 nog ver buiten de toenmalige gemeentegrens lag. De spoorlijn was, met de aanleg van de Nieuwe Waterweg, de verbinding van Rotterdam met de wereldeconomie, en daardoor de aanleiding voor haar explosieve groei vanaf het einde van de negentiende eeuw. Maar op lokaal niveau, werd zij ook de grens tussen het stedelijke gebied en het industriële gebied, en tussen een gebied dat onder een stedenbouwkundig regime stond, en een dat werd bepaald door toevallige en pragmatische invulling ten behoeve van industrie en logistiek.

- stadion 'de Kuip'
- stedelijk gebied
- rivier
- gemeentegrens
- spoorlijn

1903

Op deze kaart uit 1903 zien we het resultaat van de enorme stedelijke groei die Rotterdam had doorgemaakt in de stratenplannen voor Rotterdam Zuid. Het is opvallend dat men hier nog trachtte de barrière van de spoorlijn te overbruggen en het weefsel van vloeiende boulevards en rechthoekige op het polderpatroon geënte bouwblokken dat typisch was voor de stedenbouw van G.J. de Jongh ook aan de oostkant door te trekken. Waar veel van de plannen voor de westkant een decennium later zouden zijn gerealiseerd, zou de oostkant nooit de plan fase ontstijgen, en werd de belofte van deze kaart niet ingelost.

1928

Een plankaart van een kwart eeuw later, met daarop het uitbreidingsplan zuid van W.G. Witteveen, zou voor een groot deel de structuren van Rotterdam Zuid vastleggen. Inmiddels was de stad ook enorm gegroeid, de negentiende-eeuwse wijken als de Afrikaanderwijk van rond de eeuwwisseling en het door Berlage en Granpré-Molière geplande tuindorp Vreewijk lieten de enorme verscheidenheid van woonvormen en stedenbouwkundige structuren zien, waar Witteveen zijn organisch stadsplan op moest aansluiten.

Het was binnen dit plan dat Jan Wils met Witteveen zocht naar locaties voor een nieuw voetbalstadion. Maar dit plan laat ook zien dat 20 jaar na G.J. de Jongh de gemeente Rotterdam de verstedelijking van het deel van de Varkenoordse polder ten oosten van de spoorlijn op de lange baan had geschoven, en de stad juist liet uitbreiden in zuidelijke richting, met als grens een nieuw aan te leggen kanaal tussen de Waalhaven en de Maas.

Inmiddels was ook een strook langs de rivier tot aan het Brienoord eiland ingenomen door industrie, met name scheepswerven. De locatie van de Kuip bleef voor de komende decennia een lege polder, zonder duidelijke functie of bestemming.

1938

Tien jaar na de vastlegging van het Plan Witteveen zien we hoe het plan Witteveen in volle aanbouw is met de Millinxbuurt reeds opgeleverd, het gebied rond het Zuidplein in aanbouw en ook met het Zuiderziekenhuis is men reeds begonnen. We zien echter ook hoe geheel onvoorzien door Witteveen tien jaar eerder er een enorm voetbalstadion in aanbouw is, buiten het stedelijk gebied. We zien de plattegrond van het stadion reeds aangegeven op de kaart en ook hoe zich rond de Kuip de eerste stedelijke structuren zich in de voorheen maagdlijke polder beginnen te vormen: de Olympiaweg en de Marathonweg, die aansluit op een tunnel onder het spoor. Het stadion lijkt zich een plaats te hebben verworven tussen enerzijds de bewoonde stad en anderzijds de werkstand van de werven aan de Maas.

- stadion 'de Kuip'
- stedelijk gebied
- rivier
- gemeentegrens
- spoorlijn
- straat
- plangebied gereserveerd voor nieuwe buurten

1945

Op de eerste stadsk kaart van na de tweede wereldoorlog zien we dat, ondanks de periode van oorlog en bezetting, de ontwikkeling van het gebied rond het stadion niet had stilgestaan. Inmiddels was direct naast het stadion een immens complex aangelegd van trainingsvelden, maar ook was op basis van eerder terzijde geschoven plannen voor een tuindorpje een nooddorp aangelegd voor Rotterdammers de door het bombardement hun huizen waren kwijtgeraakt, het zogenaamde Sportdorp. We zien in feite drie stedelijke fragmenten bij elkaar ingeklemd tussen de Maas en de Spoorlijn: het stadion, het voetbalveldencomplex en Sportdorp. Deze 'toevallige' ontmoeting van complexen, leek de opmaat te zijn voor een even ongeplande ontwikkeling voor de komende jaren.

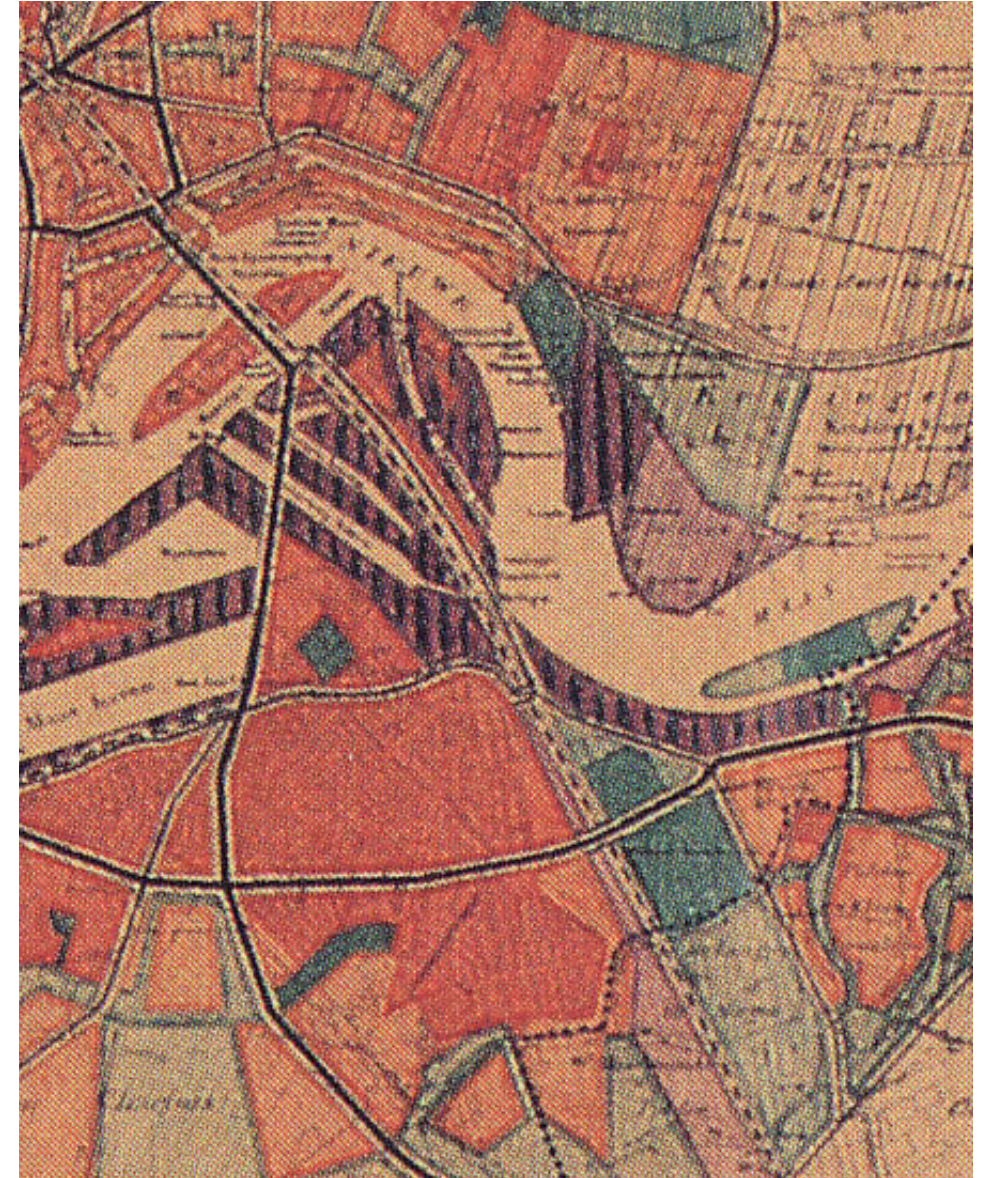

- stadion 'de Kuip'
- stedelijk gebied
- rivier
- gemeentegrens
- spoorlijn
- straat
- plangebied gereserveerd voor nieuwe buurten
- sportvelden

1960

Op het Ontwikkelingsplan voor Rotterdam uit 1960 zien we hoe in Rotterdam zuid reeds de eerste resultaten zichtbaar waren van de enorme bouw golf van modernistische wijken, die langs de rand van de stad werden gebouwd: Pendrecht, Zuidwijk en het begin van de wijk Lombardijen. In 1957 besloot men om hieraan nog een wijk toe te voegen aan de oostkant van het spoor: IJsselmonde. Deze wijk had dezelfde basisopzet als de drie voorgaande plannen: het hiërarchische model van buurten, ruim ingebed in het groen, gearrangeerd rond een centrum. Door deze beslissing kwam de Kuip definitief in de stad te liggen, met ten westen, ten oosten en ten zuiden grote Rotterdamse volkswijken. En ook het voorheen uiterst geïsoleerde Sportdorp kreeg met terugwerkende kracht een logische positie als een van de buurten van IJsselmonde.

- stadion 'de Kuip'
- stedelijk gebied
- rivier
- gemeentegrens
- spoorlijn
- straat
- plangebied voor uitbreiding
- plangebied voor nieuwe buurten
- sportvelden
- plangebied voor stedelijk groen
- plangebied voor industrie

1984

Ruim een kwart eeuw na de planning van IJsselmonde, zien we in het midden van de jaren tachtig een Rotterdam Zuid dat nog niet de fysieke sporen draagt van wat feitelijk een ingrijpende transformatie was. Vanaf de jaren zeventig was de haven steeds verder naar het westen verhuisd, en stonden de haventerreinen en gebouwen rond de Maashaven, de Rijnhaven, de Kop van Zuid en de Persoonshaven er steeds leger bij. Dit had uiteraard ook grote gevolgen voor de werkgelegenheid en het sociale klimaat van Rotterdam Zuid, dat in de decennia sinds 1960 enorme immigratiegolven te verwerken had gekregen. Spoedig na deze cartografische opname zou een project beginnen om de havengebieden tot stedelijke waterfronts te transformeren, een brug aan te leggen, een nieuwe spoortunnel en op deze wijze Rotterdam Zuid meer te gaan verbinden met de rest van de stad en haar op te maken voor een toekomst als een postindustriële stadswijk. Voor de directe omgeving van de Kuip betekende dat onder andere dat industriële functies zouden verdwijnen ten gunste van suburbane commerciële programma's, en ook nieuwe op de rivier gerichte wooncomplexen zoals de Veranda.

- stadion 'de Kuip'
- stedelijk gebied
- rivier
- gemeentegrens
- spoorlijn
- straat
- snelweg E19
- plangebied voor nieuwe buurten
- sportvelden

2008

Weer een kwart eeuw later zien we hoe de Gemeente Rotterdam drie ruimtelijke modellen projecteert op de Kuip en haar omgeving. Deze modellen hebben gemeen dat zij de omgeving van de Kuip nu definitief tot een multifunctionele, centrale stedelijke plek willen maken, met grootschalige leisure, commercie, sport- en woonfuncties langs een spoorlijn die als een overbrugbare barrière en als een potentiële verbinding tussen de wijken wordt gezien. Het vormt daarmee sluitstuk van ruim twintig jaar van projecten om de industriële zones van Rotterdam Zuid te verstedelijken. Vanaf de Kop van Zuid, via de Boulevard op Zuid, de bouw van 'Parkstad' over het voormalige rangeerterrein tot en met het gebied rond de Kuip. Voor het eerst sinds haar bouw in 1938, is de Kuip niet alleen een rots in de branding van de onvoorspelbare stadsontwikkeling om haar heen, maar is het gebouw – het monument – nu ter discussie komen te staan in een complexe afweging waarin vastgoed, logistiek, investeringen en city marketing de overwegende belangen zijn, en de cultuurhistorische belangen onder druk komen te staan.

Waardering

1. Stadion Feyenoord: het historische belang

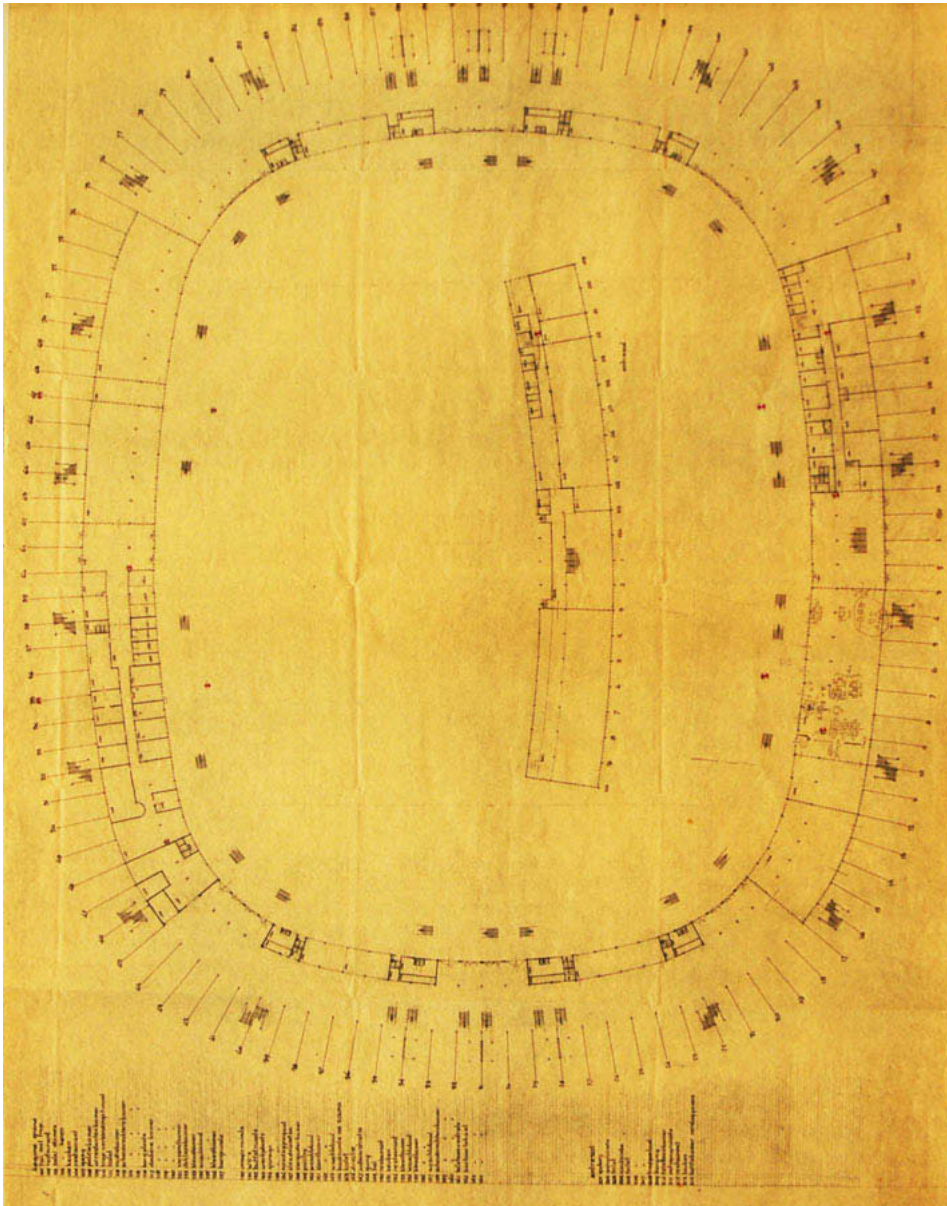
In Europa bestaan er nog slechts vijf vooroorlogse stadions waarbij het originele ontwerp nog erfahrbaar is. Het betreft hier de volgende stadions: het Olympisch stadion in Amsterdam (1928), Stadio Artemio Franchi (1931), het Ernst Happel Stadion (1931), het Olympisch Stadion in Berlijn (1936) en het Stadion Feyenoord (1936).

2. Stedenbouwkundige waarden en potenties

De locatie van het Stadion Feyenoord is gekozen om praktische en toevallige redenen, niet uit stedenbouwkundige overwegingen. Het gebouw heeft lang aan de rand van de stad gestaan omgeven door weilanden aan de grote spoorader naar het zuiden. Zo fungeert het gebouw vanaf het begin als een landmark in de stad. Inmiddels is de stad uitgebreid en zijn er rondom het gebouw woonwijken, bedrijfsgebieden en recreatiegebieden ontwikkeld. Het gebouw mag dan niet zijn ontworpen als deel van een stedenbouwkundig ensemble, zoals bijvoorbeeld het Olympisch Stadion in Amsterdam, het heeft wel degelijk een sterke relatie met de stad gehad, met name de stad die aan de andere kant van het spoor lag. De representatieve ruimtes, de grote luifel en de koninklijke loge zijn aan de westkant geplaatst. Hier kwam ook de brug, die de massa's supporters van Rotterdam Zuid over het spoor naar het stadion brachten, en uiteraard ook het station. Een belang van de Kuip is haar diepe verbondenheid met de groei van Rotterdam Zuid, en dan met name haar oriëntatie als een voetbaltempel op de wijken ten westen van het spoor.

3. Invloedrijke architecten: Brinkman & Van der Vlugt

Het gebouw is het sluitstuk in het oeuvre van Jan Brinkman en Leendert van der Vlugt; een architectenduo dat van zeer grote invloed is geweest op de ontwikkeling van de moderne Nederlandse architectuur. De Van Nellefabriek (1928) en het Stadion Feyenoord zijn de twee grootste en meest principiële ontwerpopgaven van Brinkman & Van der Vlugt.

4. Architectuurhistorisch belang

Het Stadion Feyenoord is ontworpen in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid, een belangrijke vooroorlogse architectuurstroming. De Kuip is bijzonder omdat er geen tweede stadion te vinden is dat in deze architectuurstijl ontworpen is. Geen van de Duitse Bauhaus architecten of participanten binnen de Neue Sachlichkeit werd de mogelijkheid geboden een stadion te bouwen.

5. Verbondenheid met de stad en de burgers

De Kuip is een belangrijk Rotterdams monument en is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de stad. Veel Rotterdammers – niet alleen fanatieke supporters van Feyenoord – hebben bijzondere herinneringen aan het gebouw en voelen zich er emotioneel mee verbonden.

6. De Kuip als vernieuwende typologie

Het Feyenoord stadion behoort tot de eerste generatie voetbalstadions. Dit betekent dat het primair ontwikkeld is om in te voetballen; in opdracht van een plaatselijke voetbalclub. Het gebouw is bijzonder omdat het hier om een echt stadion gaat; dit in tegenstelling tot de oude Engelse voetbalclub waarbij tot dan toe nog niet gesproken kan worden over echte voetbalstadions. In Engeland was het veel gebruikelijker om aan de vier zijden van het speelveld rechthoekige tribunes te bouwen. De Kuip is echter de blauwdruk voor beroemde naoorlogse voetbaltempels als Barnabéu (1947), Nou Camp (1957), en het Azteca Stadion (1966).

7. Technologische vernieuwingen

In het Stadion Feyenoord zijn een drietal innovatieve technologische vernieuwingen voor de eerste keer uitgevoerd:

- Het stadion is volledig in een staalskelet gebouwd. Voor stadionbouw was dat zeker in die tijd zeer ongebruikelijk, de uitvoering in beton was veel gebruikelijker. De dominantie van de staalconstructie levert een zeer specifieke architectuur op die wat betreft architectuurstijl verwant is aan het Russisch Constructivisme.
- De vrijdragende tweede ring is een ander essentieel onderdeel van de architectuur van de Kuip. Dubbele tribunes waren eerder gebouwd, maar met de toepassing van een geheel rondlopende ring zonder ondersteuning had Feyenoord een primeur.

- De plattegrond van het stadion heeft een typische vorm, gebaseerd op de afmetingen van het voetbalveld. Dit is in zoverre opvallend omdat tot dan toe de curven van de tribunerings op de plattegrond van de atletiekbaan was gebaseerd. De vorm van de plattegrond, die het houdt tussen een ellips en een rechthoek met afgeronde hoeken, biedt voor een groot publiek een zo optimaal mogelijk zicht op het speelveld.

Gezien al deze vernieuwingen is het niet verwonderlijk dat De Kuip als onderlegger heeft gefungeerd voor beroemde naoorlogse voetbaltempels als Barnabéu (1947), Nou Camp (1957), en het Azteca Stadion (1966).

8. Transparantie en doordringbaarheid

Het belang van de transparante delen in het gebouw kan niet genoeg worden benadrukt. Vooral de conservering van de historische vliesgevels verdient aandacht. De transparantie moet echter niet beperkt worden tot de vliesgevels alleen. Direct in het verlengde daarvan staat de zogenaamde doordringbaarheid van gebouw. Hiermee worden de ruimten bedoeld tussen de draagconstructie. Deze ambigue ruimte tussen binnen en buiten dient zo permeabel mogelijk te zijn. Interieur en exterieur dienen zo mogelijk vloeiend in elkaar over te gaan.

9. De transformatie van het stadion

De Kuip heeft afgelopen 75 jaar niet onder een glazen stolp gestaan, en dat is zichtbaar. Het gebouw is zeer intensief gebruikt; vele aanpassingen zijn gemaakt om het stadion draaiende te houden. Wij onderscheiden een drietal type wijzigingen:

- **a.)** Gesloopte originele onderdelen: De vrijdragende luifel boven de Olympiatriebune en de vertrekken onder de Maastribune zijn onderdelen die in de loop der jaren gesloopt zijn. Het verdwijnen van deze onderdelen staat echter de beleving van het monument niet in de weg.
- **b.)** Vervangingen: De transparantie van het originele ontwerp werd in belangrijke mate bepaald door de vliesgevels. Op veel plaatsen zijn deze echter dichtgezet. Ook de originele interieurs zijn uit bijna alle ruimten verdwenen. Kwaliteit van de vervangende materialen en onderdelen is laag en op esthetisch vlak kan geen van deze wijzigingen als verbetering worden beschouwd.
- **c.)** Toevoegingen: De lichtmasten uit 1957, de overkapping van de tribunes en het Maasgebouw (beide 1994), zijn belangrijke toevoegingen aan het

origineel. Het ontwerp van de lichtmasten en de overkapping vormen een harmonisch geheel met de architectuur van Brinkman & Van der Vlugt. De principiële distantie tussen het Maasgebouw en het stadion getuigt van respect ten opzichte van het origineel. De overkapping van de tribunes is enerzijds knap ontworpen als reversibel en geheel losstaande constructie in een vormtaal die aansluit bij het originele gebouw, anderzijds heeft de Kuip door de nieuwe constructie haar specifieke silhouet verloren. In het interieur is het 'kuipgevoel' nog zeer goed te ervaren, exterieur wordt de kuipvorm achter de nieuwe kolommen verstopt.

9. Conservering van de Kuip: een levend monument

Ondanks de transformaties en toevoegingen is het stadion uit 1936 nog te ervaren en te gebruiken. De tribunes zijn niet uitgebreid of verkleind zoals bij veel oude stadions het geval is. De grote hoeveelheid originele details dragen bij aan de beleefbaarheid van het originele ontwerp.

Aanbevelingen

Crimson is gevraagd om in reactie op twee mogelijke scenarios voor het bouwen van een nieuw voetbalstadion voor Feijenoord, te komen tot een beschrijving, een waardering en aanbevelingen voor de omgang met de cultuurhistorische waarden van het bestaande Stadion, 'De Kuip' gebouwd in 1936 naar een ontwerp van Brinkman & Van der Vlugt, en op dit moment een gemeentelijk monument.

Het eerste scenario is voor de nieuwbouw van een stadion ter plekke van het oude stadion. Dat brengt met zich mee de gehele of gedeeltelijke sloop van het huidige stadion. Daarbij is voorgesteld om een deel van het oude stadion als een interieur op te nemen in het nieuwe stadion, als een herinnering aan het monument.

Het tweede scenario is voor de nieuwbouw van een stadion op een andere locatie dan de huidige, namelijk aan de oevers van de Maas, op enkele honderden meters van het huidige stadion. Dit scenario zou de herbesteding dan wel de sloop van het monument met zich meebrengen, om ter plekke nieuwe functies te kunnen realiseren.

Bij onze aanbevelingen voor het omgaan met het gebouw binnen beide scenario's gaan we uit van een aantal factoren.

Ten eerste zijn er de cultuurhistorische en architectuurhistorische waarden van het gebouw op zichzelf. Deze omvatten zowel de betekenis van het gebouw als een plek van herinnering en een symbool voor Rotterdam en Nederland, als de intrinsieke waarden van het gebouw als een architectonisch ontwerp en een technische constructie.

Ten tweede gaan we uit van de zichtbaarheid en ervaarbaarheid van de historische waarden in de huidige toestand van het gebouw, dan wel in een mogelijke toekomstig te herstellen staat.

Ten derde nemen we de effecten die sloop, gedeeltelijke sloop, herbesteding en verdere transformatie zou hebben op de zichtbare en ervaarbare kwaliteiten van het monument mee.

Ten vierde gaan we uit van een afweging van deze factoren ten opzichte van elkaar, en ten opzichte van het belang van het gebouw, en van de keuzes van de belangrijkste stakeholders, in dit geval de club Feijenoord en de Gemeente Rotterdam. Zo kunnen sommige details die op zichzelf van grote waarde zijn, ter discussie gesteld worden om grotere cultuurhistorische belangen, zoals het voortbestaan van het gebouw of een belangrijk groter deel van het gebouw te kunnen waarborgen.

Tegen deze achtergrond hebben wij onze aanbevelingen geformuleerd als antwoorden op vier afzonderlijke vragen.

Vraag 1: Is sloop vanuit cultuurhistorisch perspectief aanvaardbaar?

Wat betreft het eerste scenario is de vraag die voorligt, of De Kuip gesloopt kan worden. Vanuit de cultuurhistorische belangen kunnen wij deze vraag met een eensluidend en ondubbelzinnig nee beantwoorden. Wij zullen hierbij nog eens de belangrijkste conclusies uit de beschrijving en de waardering herhalen, als argumentatie voor dit antwoord.

Ten eerste is het gebouw van een grote en unieke architectuurhistorische waarde. Het is een cultuurhistorische plaats van herinnering en nationale en stedelijke symboliek van de eerste orde. Het is als ontwerp en als gebouw een belangrijk en uniek werk in de architectuurgeschiedenis, en bovendien heeft het een uitermate grote zeldzaamheidswaarde op Europees niveau als een relatief ongeschonden vooroorlogs voetbalstadion. Tenslotte speelt het door zijn schaal en zijn ontwerp een belangrijke rol in de Rotterdamse architectuurgeschiedenis, ook als een sleutelwerk in het oeuvre van het bureau Brinkman & Van der Vlugt.

Ten tweede zien we dat de meest cruciale aspecten en kwaliteiten van het gebouw nog steeds aanwezig zijn en ook zichtbaar, zoals de bijzondere constructie, de ruimtelijke kwaliteit van het stadion, de openheid en de transparantie. Waar deze niet meer zichtbaar is, is deze in principe te herstellen vanwege de reversibiliteit van de toevoegingen, of vanwege de mogelijkheid tot reconstructie van wat er is weggehaald.

Concluderend kunnen we dus stellen dat het gebouw in zijn huidige staat van voldoende cultuurhistorische waarde is, en dat deze waarden voldoende zichtbaar en beleefbaar zijn, om te kunnen stellen dat er vanuit de cultuurhistorische waardering geen argumenten zijn te formuleren voor sloop. De eerste aanbeveling luidt dan ook: **Voetbalstadion De Kuip moet behouden blijven.**

Vraag 2. Kan vanuit de cultuurhistorische waarde de Kuip bewaard worden als een fragment?

Een bijkomende vraag is die naar het bewaren van een onderdeel van het gebouw, met name het segment onder de Olympiatribune, en het opnemen ervan als onderdeel in een nieuw te bouwen stadion. Wij zijn tot de conclusie gekomen dat dit weinig bijdraagt tot het behouden van de cultuurhistorische en architectonische kwaliteiten van het bestaande gebouw. Het gaat hier immers om een onderdeel, voor het grootste deel een interieur, dat binnen zijn nieuwe context nauwelijks te begrijpen zal zijn als pars pro toto van het oude stadion. Aangezien het hier gaat om het representatieve deel van het oude stadion, zou het weliswaar een aantal monumentale interieurs voor de toekomst bewaren, maar daardoor een misleidend beeld geven van de belangrijkste kwaliteiten van de kuip, de ruimtelijkheid en het principiële functionalisme, waarvan deze is doordrongen. Wij zien derhalve een dergelijke operatie niet als een serieus alternatief, of zelfs als een compromis, in de discussie over sloop dan wel behoud van De Kuip. De tweede aanbeveling luidt dan ook: **het bewaren van één segment van de Kuip moet niet worden nagestreefd als een strategie om de cultuurhistorische waarden te behouden.**

Vraag 3. Kan de Kuip tot een ander bouwtype worden omgebouwd?

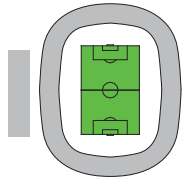
Het tweede scenario het bouwen van een nieuw voetbalstadion elders, betekent dat de Kuip vrijkomt voor nieuwe bestemmingen en nieuwe gebruiksvormen. Of, anders gesteld: door het bouwen van een nieuwe stadion, wordt het voortbestaan van de Kuip afhankelijk gemaakt van nieuwe bestemmingen en nieuwe gebruiksvormen. Bij het bestuderen van definitieve herbestemmingen van vergelijkbare gebouwen, die tot een grootschalige bouwkundige transformatie hebben geleid, zijn wij tot de conclusie gekomen dat er geen referenties zijn waaruit blijkt dat daarbij de ruimtelijke en architectonische kwaliteit van het stadion op geloofwaardige wijze kan worden bewaard of zelfs nieuwe invulling kan worden gegeven. De meeste van dit soort succesvolle transformaties konden gebruik maken van de monumentale gevel van het gebouw, en enkele typische interieurs, waarbinnen een geheel nieuwe invulling werd gegeven aan de ruimte ingenomen door het veld en de tribunes. Voorbeelden zijn het transformeren van een grote corrido tot een winkelcentrum in De corrido behield zijn karakteristieke silhouet en gevel, en daarmee zijn stedenbouwkundige en symbolische betekenis, maar vond een nieuw leven als mall. De architectonische en historische waarden van de kuip worden echter bepaald door de transparantie en openheid van zowel de constructie als de functie. Het gebouw is 'niet meer' dan met uiterste constructieve en esthetische precisie ontworpen dubbele tribune rond een veld. Er is met andere woorden geen sprake van een buitenschil, noch van interieur dat door een andere functie kan worden ingevuld. De derde aanbeveling luidt dan ook: **Een benadering waarbij het gebouw integraal wordt veranderd in een totaal andere typologie, terwijl de buitenschil wordt bewaard, kan niet worden verenigd met het bewaren van de cultuurhistorische kwaliteiten, en moet niet worden nagestreefd. Transformatie is mogelijk, maar dient te gebeuren vanuit de bestaande ruimtelijke logica van het gebouw als een dubbele ring van bebouwing rond een open midden, in een transparante en functionele bouwstijl. (zie 4.)**

Vraag 4. Kunnen er ingrepen worden gedaan in de Kuip om het gebouw geschikt te maken voor andere publieksevenementen?

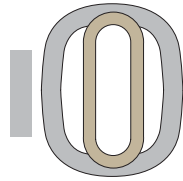
Bij het bestuderen van nieuwe gebruiksmogelijkheden die veronderstellen dat het gebouw blijft functioneren als tribunes waarop een publiek kan plaatsnemen, rondom een veld waarop dingen plaatsvinden waar naar gekeken en geluisterd kan worden, zien we wel mogelijkheden tot herbestemming. Het is goed denkbaar dat het gebouw plaats biedt aan een veel groter aanbod van activiteiten dan alleen voetbal; van pop concerten tot en met monster trucks, van andere sporten tot en met opera's en zeeslagen. Het gebouw is met andere woorden goed denkbaar als een multifunctioneel spektakelgebouw. Dit betekent uiteraard dat er ingrepen moeten worden gedaan in de huidige structuur van het gebouw, zodat het als zodanig beter kan functioneren en aantrekkelijker wordt voor exploitanten. Het kan hier gaan om kleine ingrepen, maar ook om grotere. Een ijsbaan of een atletiekbaan betekent bijvoorbeeld dat een deel van de onderste tribune weggehaald of weggeklapt zou moeten worden. Een toekomst als concerthal, zou betekenen dat er wellicht een dak over het gehele gebouw geplaatst zou moeten worden.

Zelfs is het mogelijk om delen van het gebouw in te richten met winkels, horeca en andere commerciële programma's, gecombineerd met tribunes en evenementen op het veld, waarbij de verbindende factor het thema sport is, en de geschiedenis van het stadion een centrale rol speelt. Voorbeelden hiervoor zijn te vinden in het hergebruik van de Montreal Forum, één van Canada's 'original six', een groep historische IJshockeystadions, waarvan er nog slechts twee bestaan. Nadat Montreals 'Canadiens' team het gebouw verliet, werd het getransformeerd in een 'Sportmall', met behoud van de 'Rink' voor publieksgebruik, en verder horeca en winkels met een sportthema. Juist door gebruik te maken van de historische betekenis van het gebouw, werd het getransformeerd tot een winstgevende locatie.

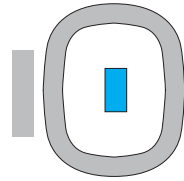
Dergelijke ingrepen zijn ook in Rotterdam denkbaar, maar kunnen alleen beoordeeld worden vanuit een realistisch scenario, en met een uiterst nauwkeurig

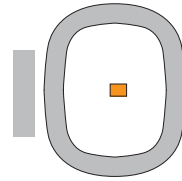
voetbal

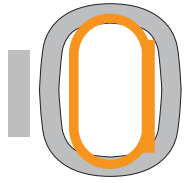
schaatsen

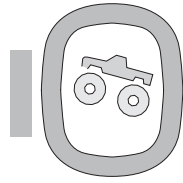
zwemmen

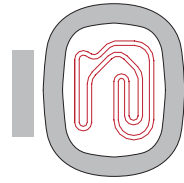
tennis

atletiek

monstertruck

motorcross

concerten

Montreal Forum, Canada

honkbal stadion van de Cleveland Indians, USA

ontwerp, vergezeld van een restauratiestudie. Hergebruik van het stadion, met inbegrip van de ingrepen in het gebouw, moet op integrale wijze worden onderzocht, met de cultuurhistorische waarde van het bestaande gebouw als een fundamenteel criterium. Dit dient als één opgave te worden behandeld, middels een onderzoeks-, ontwikkelings- en ontwerpdracht op de kortst mogelijke termijn. De vierde aanbeveling luidt dus: **Het is mogelijk om de Kuip door middel van ingrepen geschikt te maken voor meer bestemmingen dan de huidige, mits dit gebeurt op basis van een integrale onderzoeks- en ontwerpdracht met een centrale plaats voor de cultuurhistorische waarden. Ingrepen die het gebouw ingrijpend veranderen op onderdelen, kunnen niet bij voorbaat worden uitgesloten, maar laden de bewijslast op zich om de cultuurhistorische kwaliteiten leidend te laten zijn.**

Vraag 5. Hoe moet er in cultuurhistorisch perspectief vanuit de stedenbouw met de Voetbalstadion 'De Kuip' worden omgegaan?

Stedenbouwkundig heeft het gebouw twee aspecten die voor de aanbevelingen belangrijk zijn. Ten eerste is het een gebouw dat zijn eigen context heeft gevormd, een autonome vorm die in de ruimte staat en waarvan de belangrijkste ruimtelijke kwaliteiten, het silhouet (nu recht met afgeschuinde hoeken, maar in principe terug te brengen naar de oorspronkelijke kuipvorm) en de transparantie, veel ruimte nodig hebben om beleefd te kunnen worden. Dit stelt voorwaarden aan de manier waarop het gebouw wordt opgenomen in en mogelijk nieuw invulling van het gebied. Binnen bepaalde stedenbouwkundige structuren zal het immers beter gedijen dan in andere. De ruime plaatsing van het gebouw, de transparantie en de doorzichten zijn van groot belang en moeten worden meegenomen, reeds in de analytische fase van het stedenbouwkundig ontwerp, en uiteindelijk als voorwaarden voor de toekomstige invullingen worden meegenomen. Het is belangrijk dat het gebouw – ook in een stedelijke omgeving – zijn uniciteit en autonomie behoudt, en dat het idealiter van alle kanten in zijn geheel te zien is, wat eisen stelt aan de hoeveelheid ruimte om het gebouw heen.

Ten tweede, is het gebouw weliswaar alzijdig, maar heeft het wel degelijk een voorkant. Deze staat op de stad gericht, op de stad van buurten en wijken, op de stad waar de supporters wonen. Deze laatste kwaliteit is belangrijk om te benoemen omdat door de verbouwing van 1994 de oriëntatie van het stadion is omgedraaid naar het oosten, wat niet alleen een effect heeft gehad op de begrijpbaarheid van het gebouw – de representatieve ruimtes staan nu aan de 'verkeerde' kant, de luifel is weg – maar ook op de oriëntatie op de stad. . Sinds de verbouwing van 1994 is De Kuip geörienteerd op een generiek en commercieel landschap van groothandels, snelwegen, parkeerplaatsen, en niet langer op de arbeiderswijken van Rotterdam Zuid.

Een transformatie en een herbestemming zou mogelijkerwijs deze oriëntatie op Rotterdam Zuid kunnen herontdekken als een voorwaarde voor een nieuwe betekenis voor de stad van de gewezen voetbaltempel.

Bij de transformatie van De Kuip adviseren wij om het gebouw opnieuw als hoofdoriëntatie de westkant te geven, en daarmee zijn oude stedenbouwkundige en sociaal-culturele logica te herstellen. **Voor wat betreft het stedenbouwkundig ontwerp voor het gebied rond de Kuip adviseren wij om het monument niet met terugwerkende kracht te fixeren in een stedenbouwkundig ensemble, maar eerder om ruimte te creëren rondom het gebouw, en het contrast met de omliggende bebouwing op te zoeken, zowel wat betreft vorm als wat betreft schaal.**

stadion feyenoord

NN

42

43

44

BB

Bronnen

Bakema, J.B., 1968. **L.C. van der Vlugt**. Amsterdam, Meulenhoff.

Brinkman, 1936. J. Het stadion Feyenoord te Rotterdam. **Bouwkundig Weekblad Architectura**, 21 november, p. 481-484.

Bulthuis, A., 1997. Kunst in de Kuip. In: M. de Wolff, red. 1997. **Stadion Feijenoord: het origineel 1937-1997**. Rotterdam: Koppel Uitgeverij, pp. 669.

Fens, K., 1999. Stadion Feyenoord: idealen van steen, **Volkskrant**, 11 mei.

Groenendijk, P., 2000. De geur van gras: de euro 2000-stadions onder de loep. **Bouw**, 55 (6), pp. 6-9.

Gideon, S., 1946. **Space, Time and Architecture: the growth of a tradition**. Cambridge: The Harvard University Press.

Gideon, S., 1928. Bouwen in Frankrijk. In: H. Heynen, A. Loeckx, L. de Cauter, K. van Herck. 2001. **Dat is architectuur: sleutelteksten uit de twintigste eeuw**. Rotterdam Uitgeverij 010. p. 177-179.

Haagsma, I., & Haan, de, H., 1997. De architectuur van het Stadion Feyenoord. In: M. de Wolff, red. 1997. **Stadion Feijenoord: het origineel 1937-1997**. Rotterdam: Koppel Uitgeverij, pp. 71-161.

Jong, de, A. 2001. Henkens, Dolf. In: M. Halbertma en P. van Ulzen, red. 2001. **Interbellum Rotterdam: Kunst en cultuur 1918-1940**. Rotterdam: NAI Uitgevers, p. 114.

Klerk, de, L., 1998. **Particuliere plannen**. Rotterdam, NAI Uitgevers.

Luning Prak, N., 1970. De bouw van het Stadion Feijenoord. **Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond**, 69 (4), pp. 137-146.

Moscoviter, H., 1984. De Kuip: gebouwd op onwankelbaar geloof, **Het Vrije Volk**, 11 februari.

Postmaa, C., 1994. Spelen onder een aureool van aluminium en glas, **Haagsche Courant**, 24 augustus

Potters, M., 1994. De Kuip krijgt een dekseltje, **Rotterdams Dagblad**, 26 maart.

Ouwerkerk, H., 2000. De Kuip, **Cobouw**, 30 juni.

Struyvenberg, W., 2001. Een oase op het dak van Hotel Atlanta. In: M. Halbertma en P. van Ulzen, red. 2001. **Interbellum Rotterdam: Kunst en cultuur 1918-1940**. Rotterdam: NAI Uitgevers, p. 90,91.

Tummers, T., 1993. **Architectuur aan de zijlijn: stadions en tribunes in Nederland**. Amsterdam: D'Arts.

Verkamman, M., 1994. 'Tulband' maakt Kuip nog imposanter, **Trouw**, 24 augustus.

Vermaat, A., 1992. Er is meer rendement uit De Kuip te halen, **Trouw**, 18 december

Wijnen, van, H.A., 1989. **De Kuip: De geschiedenis van het stadion Feyenoord**. Utrecht: Veen Uitgevers.

Archieven en Collecties

Nederlands Architectuur Instituut
(Archief van Jan Brinkman en Leendert van der Vlugt)

Fotocollectie van het Nationaal Archief

Cultuurhistorische Analyse
Stadion Feyenoord
de Kuip

In opdracht van Stadsontwikkeling Rotterdam

Crimson Architectural Historians
(Ewout Dorman, Annuska Pronkhorst, Michelle Provoost, Simone Rots,
Wouter Vanstiphout, Cassandra Wilkins, met Jan van Ballegooijen)

Rotterdam, april 2012

Crimson
ARCHITECTURAL HISTORIANS

*Mathenesserlaan 179-181
3014 HA Rotterdam, The Netherlands
(31) 10 2827724 | crimson@crimsonweb.org
www.crimsonweb.org*

Crimson

ARCHITECTURAL HISTORIANS